

ALDONAS PUPKIS
Lietuvių kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptys: lietuvių kalbos fonetika, kalbos kultūros teorija ir praktika, dialektologija, lietuvių kalbotyros istorija.

PRANAS SKARDŽIUS IR DIDYSIS *LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS*¹

Pranas Skardžius and the grand
Dictionary of the lithuanian language

ANOTACIJA

Straipsnyje nagrinėjami žymaus lietuvių kalbininko Prano Skardžiaus santykiai su 1930 m. pabaigoje pradėtu rengti didžiuoju *Lietuvių kalbos žodynu* ir jo redaktoriumi Juozu Balčikoniu. Naujai interpretuojamos žodyno redaktoriaus paskyrimo aplinkybės, parodomas vėlesnis Skardžiaus noras ir pastangos tobulinti žodyną, reikalavimai priimti jo proteguojamą rašybą ir susiklosčius palankioms sąlygoms pačiam perimti žodyno redaktoriaus vietą. Straipsnyje teigiama, kad žymių kalbininkų diskusijos pamažu virto ambicijų karu dėl smulkių rašybos klausimų. Daroma išvada, kad specialiai žodyno rengimui gerinti 1942 m. sukurta Mokslinė pagalbinė komisija, nors priėmė ir gerų pasiūlymų, bet patvirtino pagrindines Balčikonio nuostatas dėl žodyno tipo ir kitų kertinių žodyno rengimo principų. Balčikonio atkaklumas ir istorinės aplinkybės lėmė, kad žodyno I ir II tomai buvo suredaguoti pagal Balčikonio susidarytus principus ir išleisti tuo metu vartota rašyba.

ANNOTATION

The article addresses the relations of the well-known Lithuanian linguist Pranas Skardžius with the grand *Dictionary of the Lithuanian Language*, the compilation of which began at the end of 1930, and its editor Juozas Balčikonis. It provides a new interpretation of the circumstances of appointment of the dictionary editor and shows the later Skardžius' wish and attempts

¹ Straipsnis parengtas pagal Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą projektą *Juozas Balčikonis leksikografas* (Nr. LTI-5-14).

ESMINIAI ŽODŽIAI: lietuvių kalbotyros istorija, leksikografija, *Lietuvių kalbos žodynas*, žodyno kartoteka, rašyba.

KEYWORDS: history of Lithuanian linguistics, lexicography, *Dictionary of the Lithuanian Language*, card index of the dictionary, spelling.

to improve the dictionary, his requests to approve the spelling promoted by him and to take over the office of the dictionary editor when the circumstances are right. The article asserts that the discussions of the famous linguists gradually evolved into the war of ambitions on minor spelling issues. It is concluded that even though the Scientific Auxiliary Commission set up in 1942 for the improvement of the compilation of the dictionary exclusively adopted some good proposals, it nevertheless approved the principal Balčikonis' positions on the type of the dictionary and other fundamental principles of the compilation of the dictionary. Balčikonis' persistence and historical circumstances determined that volume I and volume II of the dictionary were edited under the principles established by Balčikonis and published in the spelling used at that time.

DIDŽIOJO ŽODYNO REDAKTORIAUS SKYRIMAS

Kalbėti ir rašyti apie žymaus XX a. lietuvių kalbininko prof. Prano Skardžiaus santykį su didžiuoju *Lietuvių kalbos žodynu* tikslinga todėl, kad ligi šiol nėra paskelbta jokių analitinių darbų šiuo klausimu, o problema iš tiesų yra buvusi sudėtinga ir komplikuota. Spauldoje vykusios Skardžiaus diskusijos su didžiojo žodyno redaktoriumi Juozu Balčikoniu (Skardžius 1997: 227–230; 1999: 665–666, 666–667; Balčikonis 1978: 172–175) mintys, fragmentiška informacija apie 1942 m. sudarytos Mokslinės pagalbinės [žodyno] komisijos veiklą (žr., pavyzdžiui, Dėk žodį prie žodžio 2006: 198–199, 380 ir kt.), vėlesnės diskusijos rašybos klausimais teiginiai (žr., pavyzdžiui, Balčikonis 1978: 183–187, 187–188; Raila 1943; Salys 1944 ir kt.) yra išblaškyti ir nesusintetinti, jie neleidžia susidaryti aiškesnio vaizdo apie tuo metu, tai yra rengiant didžiojo žodyno I tomą, vykusius nesutarimus tarp dviejų žymių kalbininkų – Balčikonio ir Skardžiaus, ir gerai suprasti tų nesutarimų ištakas, priežastis ir esmę. Šiame straipsnyje pirmą kartą, remiantis nuoseklia minėtų diskusijų analize, literatūroje paskelbtais kitų autorių teiginiais, amžininkų atsiminimais ir ypač naujai surastais archyviniais dokumentais, mėginama susintetinti turimą medžiagą ir pateikti naują to laikotarpio *Lietuvių kalbos žodyno* rengimo istorijos interpretaciją.

Kaip žinoma, po Kazimiero Būgos mirties *Lietuvių kalbos žodyno* rengimas keletus metus buvo visai sustojęs. Tai nereiškia, kad apie Būgos žodyno palikimą išvis nebuvo galvojama. 1925 m. paskutinis Būgos pagalbininkas, žodyno sekretorius studentas Antanas Salys atliko Būgos archyvo apskaitą ir jos rezultatus paskelbė mokslo darbų rinkinyje *Tauta ir žodis* (Salys 1985: 136–154). Dėl kritikos spauldoje, kad žodyno reikalai nejuda į priekį, įsikišo Lietuvos universiteto Humanitarinių mokslų fakultetas. 1926 m. rugsėjo 14 d. fakulteto tarybos posėdyje buvo svarstyti ir *Lietuvių kalbos žodyno* reikalai. Fakulteto dekanas Vinco Krėvės-Mickevičiaus pranešimu, žodyno reikalais Švietimo ministerija pavedė rūpintis

fakultetui, tad dekanų pasiūlymu taryba sudarė tam tikrą komisiją: pirmininkas Jonas Jablonskis, nariai Balčikonis, Antanas Smetona, Alfredas Senas (Senn) ir Krėvė-Mickevičius. Pirmininkui nutarta mokėti po 800 litų atlyginimą per mėnesį (CVA F. 4, ap. 817, lp. 7). Vėliau dar buvo skirta pinigų baldams įsigyti.

Būgos žodyno palikimą komisija pavedė apžiūrėti Balčikoniu. 1926 m. spalio 2 d. komisijai jis pateikė apžiūros ataskaitą. Jos pabaigoje rašoma, kad „skrynios, kuriose guli žodynas [t. y. žodyno kartotekos. – A. P.], labai menkos, padarytos iš nelygių lentų, be gero užvožimo, visur apdulkėję. Komisija mano, kad reikėtų žodyną, kol jam atsirastų redaktorius, teip padėti, kad jis nedulkėtų, neprašūtų ir nesugestų“ (Balčikonis 1978: 47). Prie pranešimo yra priedas, kad spalio 13 d. komisija nusprendusi pradėti darbą. „Tam darbui samdomas žmogus, kuris turėtų dirbti Komisijos nurodymais ir prižiūrėti. Toks žmogus tuo tarpu nužiūrėtų p. Kepalą². Dekanui pavesta tartis su juo ir su Švietimo ministerija dėl darbo sąlygų“ (ten pat).

Ar buvo pasamdytas dirbti Kazys Kepalas, kiek kokio darbo minėta komisija nuveikė, tuo tarpu nepavyko sužinoti. O iš Balčikonio pranešimo itin svarbus lieka paminėtas faktas, kad tuo metu neturėta jokio kandidato į žodyno redaktorius, taigi ir Balčikonio kandidatūros nebuvo komisijos akiratyje.

Vis dėlto po ketverių metų žodyno redaktoriaus Balčikonis buvo paskirtas. Iki šiol literatūroje buvo rašoma, kad Balčikonis buvęs vienintelis kandidatas užimti žodyno redaktoriaus pareigas. Antai Vytautas Vitkauskas atsargiai teigė: „Kito žmogaus, galėjusio rengti didįjį lietuvių kalbos žodyną, turbūt ir nebuvo“ (Vitkauskas 1986: 186). Kitame šaltinyje (Pupkis 2010: 150) nurodoma, kad Lietuvių kalbos ir literatūros institute XX a. 8-ame dešimtmetyje svarstant Balčikonio *Rinktinių raštų* leidimą Kazio Ulvydo buvo pasakyta, kad į *Lietuvių kalbos žodyno* redaktoriaus vietą nebuvo jokios konkurencijos, o kiti žinomesni kalbininkai tos vietos kratėsi³. Iš tikrųjų, kaip rodo nauji archyviniai dokumentai, šie teiginiai turėtų būti iš esmės peržiūrėti.

Kad minėti teiginiai nebuvo pagrįsti savaime faktais, rodytų ir tai, kad Ulvydas anuo metu tebuvo Jėzuitų gimnazijos moksleivis, studijuoti universitete pradėjo tik 1930 m., ir jam tie dalykai vargu ar buvo žinomi tiesiogiai iš tuose reika-

² Kazys Kepalas (g. 1891 m. Kamajų vlsč.), filologas, Jurgio Šlapelio sesers sūnus, Šlapelių leistas į mokslus. Baigė Vilniaus II gimnaziją, studijavo filologiją Peterburgo universitete. Po karo dirbo Terminologijos komisijoje, 1926 m. baigė Lietuvos universitetą (klasikinių kalbų ir lituanistikos studijas). Dirbo įvairiose mokyklose senųjų kalbų mokytoju, 1926–1932 m. universitete dėstė klasikinės kalbas ir lietuvių kalbą (ne specialistams). Į lietuvių kalbą išvertė lotynų autorių kūrinių chrestomatiją, pasiskelbė straipsnių terminologijos klausimais. Baigiantis II pasauliniam karui pasitraukė į Vakarus.

³ Tą teiginį patvirtina ir vėlesnės Kazio Ulvydo mintys: „Ir nežinia kiek dar jo [Kazimiero Būgos] pradėtas darbas būtų stovėjęs nepajudintas, jei ne J. Balčikonio pastangos jį tęsti, iš viso, jei tuo metu nebūtų buvęs tokio žmogaus kaip J. Balčikonis. [...] jis įrodinėjo, kad lietuvių tautai gyvai reikia žodyno, kad būtina tęsti toliau K. Būgos pradėtą darbą“ (Ulvydas 1987: 5).

luose dalyvaujančių žmonių lūpų. Vitkausko spėjimas irgi nebuvo pagrįstas kokiais konkrečiais faktais.

Pro abiejų informantų – Ulvydo ir Vitkausko – akis bus praspūdęs ir tas faktas, kad tuometinėje spaudoje buvo ir aiškių abejonų dėl Balčikonio skyrimo žodyno redaktoriumi. Šiuo atžvilgiu gana informatyvus Ant[ano] Valio vardu pasirašytas straipsnis (Valys 1930), įdėtas į 1930 m. *Lietuvos žinių* dienraštį lapkričio 27 d., tai yra prieš pat oficialiai gruodžio 1 d. paskiriant žodyno redaktoriumi Balčikonį. Jame rašoma, esą tekę girdėti, kad žodyno darbas esantis pavestas p. doc. B. (be abejo, turimas galvoje Balčikonis). Atnaujinamu žodyno darbu esą reikėtų tik džiaugtis, bet neatrodą, kad į jį būtų įtrauktos visos geriausios mūsų kalbininkų jėgos. Ponas B. esantis geras stilistas, bet, autoriaus nuomone, žodyno darbui toliau vargti to dar nepakanka. Istoriniam ir lingvistiniam lyginamajam darbui tokių žmonių kaip Būga mes neturime, tad reikėtų įtraukti jaunąsias kalbininkų jėgas, universiteto profesorius. „O žodyno atidavimas p. B. žiniai yra vyriausias tiek juridinės, tiek moralinės teisės pripažinimas vienam B. Tuo žygiu [...] lyg ignoruojamas plastesnis (istor. lygin.) lingvistikos požiūris į mūsų kalbos faktus, oficiališkai aprobuojamas tam tikrų senesnės generacijos (mokyklos) mūsų kalbininkų siauresnis dogmatiškesnis lingvistinis nusistatymas⁴. Mums nieko neužkliūva Žodyno darbininkai, bet jų kvalifikacijos plačiam mokslo darbui. Tokį darbą dirbdami, man rodos, mažiausiai teturėtume turėti kokių šalutinių, ne mokslo sumetimų“ (ten pat)⁵.

Kas buvo šio straipsnio autorius, nepavyko nustatyti. Nėra abejonės, kad jis buvo artimas universiteto Humanitarinių mokslų fakultetui, vienas iš jaunųjų kalbininkų Salio ir Skardžiaus aplinkos žmonių, gal net ir pats Skardžius.

Kaip žinoma, Skardžius iš studijų užsienyje, Vokietijoje, į Kauną grįžo 1928 m. pabaigoje ir nuo 1929 m. pavasario semestro Lietuvos universitete pradėjo skaityti įvairius kalbotyros kursus. Nėra abejonų, kad savo universitetinio darbo krūvį jis pirmiausia aptarė su fakulteto dekanu Krėve-Mickevičiumi, o šis dėl to kalbėjo su Švietimo ministerija. Derinant veikiausiai kalbėta ir žodyno redagavimo klausimu ir, matyt, šis bei tas buvo sutarta. Tai netiesiogiai patvirtina vienas tuometinio universiteto dėstytojo Juozo Tumo-Vaižganto laiškas Petrui Klimui, rašytas 1929 m. sausio 29 d. Jo ištrauką pravartu čia pacituoti. „Reformuojant L. Universitetą, – rašo Tumas, – aš palieku nuo rudens semestro nebe mokomajame personale. J. M.

⁴ Juozui Balčikonui tuo metu ėjo 46-ieji metai, taigi pati kūrybinio ir mokslinio darbo branda. Kiek būta „dogmatiškesnio nusistatymo“, diskusinis klausimas, ypač turint galvoje leksikografijos darbą.

⁵ Aleksandro Žirgolio liudijimu, visuomenėje dėl Balčikonio skyrimo redaktoriumi tvyrojęs tam tikras skepticizmas: „Naujas redaktorius, kalbotyros literatūroje beveik nežinomas, rekomendavęs visuomenei vien pasakų vertimus, imąs redaguoti mokslinį lietuvių kalbos žodyną. Taigi pažiūrėsim...“ (Dėk žodį prie žodžio 2006: 200). Iš universiteto perimant žodyno kartoteką Napaliui Grigui Vincas Krėvė sakė: „Tai dabar žinosim, kas toliau dirbs žodyno redagavimo darbą, kurio po Būgos ligi šiol niekas nedrįso imtis“ (ten pat, 193).

Prezidentas jau kalbėjęs su J. M. Ministeriu Pirmininku ir jau nusprendę IX–20 d. š. m. paleisti mane su munduru į pensiją. Norima pavesti man vietovardžių rinkimo (pradžią esu padaręs dar 1903 m., žiūr. „Dirva-Žinynas“, 5000 vardų); padėt Skardžiui Liet. Žodyną redaguoti etc. “ (Vaižgantas 1998: 215).

Kitas itin svarbus dokumentas yra Krėvės (kaip pirmininko, bet nenurodyta, kokios komisijos) ir Skardžiaus (kaip sekretoriaus) 1929 m. balandžio 10 d. pasirašytas ir švietimo ministrui adresuotas „Memorandumas Lietuvių kalbos žodyno reikalu“ (NMMB RS VKM F. 9–229). Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje šioje byloje yra trys dokumentai: Skardžiaus rankraštis ir du mašinraščio egzemplioriai.

Memorandume rašoma, kad toliau leisti *Lietuvių kalbos žodyną* kaip Būgos esą neapsimoka dėl dviejų priežasčių: 1) vietovardžius ir asmenvardžius reikią išskirti, patikrinti, papildomai rinkti ir išleisti atskiru žodynu, 2) 60–70 % visos medžiagos dar reikią patikrinti, „nes ji daugelio ne visai ištikimai ir mokamai užrašyta“ (ten pat, 4). Reikėsią plačiai organizuoti naujos medžiagos rinkimą (važiuoti į užsienio archyvus, pavyzdžiui, į Karaliaučių dėl Bretkūno, Wolfenbütelio, Chylinskio biblijų ir kt., taip pat į Vilnių, Maskvą, į Lietuvos vienuolynų archyvus, į provinciją ir t. t.). Kad darbas būtų greitesnis, reikią, kad dirbtų ne vienas žmogus (ir užsienyje tokius darbus dirbančios keliolikos žmonių komisijos). „Taigi ir mūsų šiam žodynui leisti yra reikalinga mažiausiai trijų žmonių komisija. Tie komisijos nariai turi būti aukščiausių mokslinių kvalifikacijų žmonės, ir todėl jų atlyginimas turi atitikti dirbamąjį darbą“ (ten pat). Techniniam darbui (žodžiams išrašinėti, kataloguoti, naujiems žodžiams tvarkyti ir tikrinti, perrašinėti, susirašinėti ir t. t.) iš pradžių reikią dviejų vien tam atsidėjusių žmonių: aukštąjį mokslą baigusio lituanisto sekretoriaus ir bent gimnaziją baigusio sekretoriaus padėjėjo. Komisija provincijoje turinti turėti žmonių, į kuriuos būtų galima kreiptis patikrinti norimus faktus, ieškoti žodžių gyvojoje kalboje ir t. t. (1 iš Klaipėdos, 2 iš žemaičių, 1 iš dzūkų, 1 iš vakarų aukštaičių, 2 iš rytų aukštaičių, 1 iš Vilniaus krašto) ir numatyti jiems mokėti, be specialaus atlyginimo, bent po 50 litų mėnesiui.

Toliau memorandume rašoma, kad iš pradžių nebūsią galima vienu metu visus darbus pradėti. Pirmiausia reikią imtis užsienio archyvų, paskiau provincijos. Pageidautina pinigų suma artimiausiems metams būtų 10 000 litų, su kitomis išlaidomis (rašomajai mašinėlei ir kt.) 12 000. Ši sąmata būtų 1930 m., o pusę sumos pageidaujama gauti šiais metais⁶. „Šiomet būtų galima pradėti lietuvių rašomosios kalbos žodynas ruošti, kuris mūsų visuomenei, ypač mokykloms, yra tuojau reikalingas, ir taip pat pradėti paties didžiojo žodyno jei ne leidimo, tai bent ruošimo darbas“ (ten pat, 6).

⁶ Valstybės biudžeto sąmatoje buvo numatyta žodynui skirti tam tikrą pinigų sumą. 1930 m. persvarstant biudžetą ta suma buvo smarkiai sumažinta.

Kad šie sumanymai nebuvo tuščios kalbos, rodo ir du Skardžiaus 1930 m. vasario mėn. rašyti laišakai Humanitarinių mokslų fakulteto dekanui Krėvei-Mickevičiui. Tuo metu Skardžius buvo Leipcige, rūpinosi savo disertacijos reikalais. Be kitų dalykų, vasario 10 d. laiške Skardžius teiraujasi Krėvės, ką jis patyręs iš prezidento apie žodyną, „ar jau Ministerių k-tas persvarstė žodyno sąmatą“ (NMMB RS VKM–69 F. 69). Vasario 22 d. laiško mintys dar iškalbingesnės: „Dėl žodyno aš manau taip: Bukota⁷ reikia būtinai priimti sekretorium. Iš pradžių, iki birželio mėnesio, sukatalogizuoja visą žodyno medžiagą. Vietovardžius ir asmenvardžius teiškiria skyrium ir sukatalogizuoja. Čia galėtų šitą darbą prižiūrėti Salys. Jei Jūs tikrai sutartute su Šv. Ministerija, tai aš rašyčiau tuojau Saliui ir mudu susitartume dėl darbo: jis galėtų, ligi aš parvažiuosiu į Lietuvą, iš Bukotos sukatalogizuotos žodyno medžiagos rinkti medžiagą rašomosios kalbos žodynui; be to, jis galėtų pradėti organizuoti ir viso žodyno medžiagos rinkimą. J. Gerulis sakė, jei žodynas bus mano ir Salio vadovybėje, tai su mielu noru ir jis prisidės prie darbo“ (ten pat; paskelbta LK XVII 197; ret. A. P.).

Vis dėlto Skardžius nebuvo paskirtas *Lietuvių kalbos žodyno* redaktoriumi. Kas tai lėmė, kokie buvo svarbiausi motyvai, šiuo kartu negalima ką tiksliai pasakyti, tik aišku, kad Skardžius juo tapti tikrai norėjo, o Balčikonis į tą vietą atėjo tik kitų prikalbintas (žr. šio straipsnio 8 išnašą). Skardžiaus intencijas patvirtina daugelis faktų: tai ir visi tolesni santykiai su žodyno redaktoriumi Balčikoniu, ir po daugelio metų (1962 m.) tarsi su apmaudu išreikšta mintis, kad žodyno darbui vadovavo Smetonos paskirtasis Balčikonis⁸ (Skardžius 1997: 581).

⁷ Juozas Liudvikas Bukota (g. 1896 m. Marijampolės apskr., Krosnos vlsč., Išlandžių k.) mokėsi Rudaminoje, Marijampolėje, 1917 m. baigė Voronežo gimnaziją. Grįžęs į Lietuvą studijavo Aukštuosiuose kursuose ir Lietuvos universitete. 1922 m. dirbo Būgos žodyno redakcijoje. 1928 m. tobulinosi pas Jurgį Gerulį Leipcige, 1931 m. Paryžiaus universitete įgijo lyginamosios indoeuropiečių kalbų gramatikos licenciato laipsnį. Negavęs darbo Vytauto Didžiojo universitete dirbo Krašto apsaugos ministerijoje, rūpinosi karine terminija (NMMB RS f. 130–1460, l. 612; LE III 334).

⁸ Redaktoriumi Balčikonį savo rezoliucija paskyrė Švietimo ministras Konstantinas Šakenis, senas jo pažįstamas turbūt dar nuo studijų Peterburge laikų (vėliau jiedu sueidavo laikraščių redakcijose, abudu dirbo Lietuvių draugijoje nukentėjusiems nuo karo šelpti, kartu mokytojavo Voroneže). Nėra abejonės, kad viskas buvo derinama su šalies prezidentu (plg. liudijimą spaudoje: „[m]ūsų vyriausybė, Respublikos prezidento p. Antano Smetonos paskatinta, 1930 m. sumanė leisti a. a. prof. K. Būgos žodyną.“ – Antanaitis 1933: 503). Balčikonis su Smetona buvo pažįstami nuo 1909 m. vasaros, vėliau jūdvių keliai susiję *Vilties* laikraščio redakcijoje ir kitomis progomis. 1934 m. Balčikonis Smetonos 60-osioms gimimo metinėms paskelbė pluoštą atsiminimų (Balčikonis 1934). Dar vienas asmuo, galėjęs turėti lemiamą reikšmę Balčikonio paskyrimui, buvo ministras pirmininkas Juozas Tūbelis (1882–1939). Jiedu taip pat buvo geri pažįstami nuo Voronežo laikų; kai 1924 m. Balčikonis iš Panevėžio persikėlė į Kauną, laikinai apsigyveno Tūbelių bute. Žodyno redakcijos bendradarbi Bronė Vosylytė rašė, kad „ministras Juozas Tūbelis prikalbėjęs to darbo [žodyno redagavimo. – A. P.] imtis docentą Juozą Balčikonį. Balčikonis pats tą yra man sakęs“ (Dėk žodį prie žodžio 2006: 195).

Taigi galima manyti, kad skiriant žodyno redaktorių galėjo kryžiuotis pirmiausia dviejų institucijų – Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto ir Švietimo ministerijos – interesai. Tarp jų stovėjo ir abiejų pretendentų – Skardžiaus ir Balčikonio – figūros. Galėjo turėti reikšmės ir tai, kad fakulteto dekanas Krėvė-Mickevičius ir valstybės prezidentas Smetona tuo metu nebuvo kokie draugai ar bičiuliai ir jų santykiai po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybės perversmo buvo pašliję. Nereikėtų užmiršti ir ne taip seniai vykusios vadinamosios kalbininkų ir literatų diskusijos, kurioje vieni iš svarbiausių oponentų buvo kaip tik Krėvė ir Balčikonis. Taigi Krėvės palaikomas Skardžius galėjo tapti interesų ar ambicijų įkaitu dviejų įtakingų institucijų santykiuose.

ŽODYNO REDAKCIJOS DARBAS IR JO KRITIKA

Balčikoniumi perėmus vadovavimą žodynui Skardžius neliko visai nuošalyje nuo to svarbaus leksikografijos darbo. Nėra abejonės, kad žodyno dalykai jam tikrai rūpėjo. Vykstant diskusijai dėl rašybos reformos įsidėmėtinas Skardžiaus 1934 m. teiginys, kad „didysis lietuvių kalbos žodynas, kuris dabar ruošiamas spausdinti, turi būti leidžiamas sutvarkyta, ne ligšioline padrikusia rašyba“ (Skardžius 1999: 640). Dar anksčiau Skardžius ir Salys yra prisidėję prie žodyno rengimo principų nustatymo. Kaip žinoma iš amžininkų atsiminimų ir kitų šaltinių, redaktorius žodyno pobūdžio, sudėties ir kitais klausimais nuolat tardavosi su Lietuvos ir užsienio kalbininkais ir sprendimus priimdavo tik viską nuodugniai išnagrinėjęs ir apsvarstęs. Antai Balčikonis be išlygų atsisakė vokiečių kalbininko Ernsto Frenkelio (Fraenkel) pasiūlymo prie žodyno straipsnių pridėti etimologinę dalį (LKI RF LKŽ f. 5–7, l. 41). Daug tardavosi su Leipcigo (nuo 1934 m. Karaliaučiaus) universiteto profesoriumi Jurgiu Geruliu (Gerullis), 1935 m. ankstyvą pavasarį važiavo pas jį „išsikalbėti, išsiskutuoti“, „išsiginčyti“ (ten pat, 26).

Turėta ne vienas pokalbis su jauniaisiais Vytauto Didžiojo universiteto mokslininkais Saliu ir Skardžiumi. Paties Skardžiaus liudijimu, sekmadieniais Aleksote, kur buvo žodyno redakcija, jiedu kartu su redaktoriumi svarstydavo žodyno santvarką (Skardžius 1997: 601). Kitoje vietoje Skardžius rašė, kad redaktoriumi paskirtam Balčikoniumi darbą tekę pradėti beveik nuo pradžios: „visų pirma jis pats turėjo įsidirbti, surasti būdą tam žodynui redaguoti – man ir A. Saliui drauge teko ilgokai su juo dėl to diskutuoti“ (ten pat, 544). Aleksandro Žirgوليو prisiminimu, „nusistatymas – „dėlioti žodžius lizdais“ – gal dar buvo aptartas su kitais kalbininkais, pirmiausia su Skardžium ir Saliu. Tokia žodyno sandara niekad vėliau jų

nebuvo ginčijama“ (Dėk žodį prie žodžio 2006: 210). Napalys Grigas, ilgametis žodyno redakcijos sekretorius, atsiminimuose rašo, kad Skardžius ir Salys „irgi nemaža prisidėjo prie žodyno šablono sudarymo, nors dažnai su jais negalima buvo sutikti – jie vis daugiau norėdavo moksliškumo, kuris, kaip rodė praktika, buvo sunkiai pasiekiamas“ (Dėk žodį prie žodžio 2006: 194).

Balčikonio ir Skardžiaus su Salio nuomonės iš tikrųjų skyrėsi ne vienu klausimu. Antai 1935 m. gegužės 8 d. Balčikonis pasirašė raštą Švietimo ministerijos III departamentui, kuriam tiesiogiai buvo pavaldi žodyno redakcija, ir jame nurodė, kad žodyno redakcijos ir prof. Gerulio nuomone, iš barbarizmų į žodyną reikėtų dėti tuos, kurie vartojami šių dienų raštuose, o kitiems turėtų būti išleistas atskiras žodynas. Salio ir Skardžiaus nuomone, dėti reikėtų visus gyvojoje kalboje vartojamus kultūrinius žodžius, nors jų ir vengia šių dienų raštų kalba (*dūšia, griekas, čėsas* ir pan.). Redakcijos ir Gerulio nuomone, sakiniai iš senesnių rašytojų (Mikalojaus Daukšos, Simono Daukanto ir kt.) dėtini originalo rašyba, o Salys ir Skardžius norėtų viską išversti į šių dienų rašybą. Todėl, rašo Balčikonis, redakcija, bijodama viena imtis atsakomybės, prašo departamentą sukviesti didesnę pasitarimą ar kitaip nurodyti, ką reikėtų daryti (CVA f. 391, ap. 4, b. 1035, l. 69).

1936 m. spaudoje pradėjo rodytis straipsnių, kuriuose informuojama apie rengiamą žodyną, redakcijos darbą ir I tomo leidimo perspektyvas. Visur pabrėžiama būsimo žodyno svarba mokslui ir praktikai, reiškiamas didelis noras greičiau sulaukti to tomo. Ar pernelyg geri spaudos vertinimai, ar kitos aplinkybės⁹ paskatino Skardžių 1937 m. ankstyvą rudenį *Gimtosios kalbos* žurnale paskelbti straipsnį „Pašaliečio pastabos apie žodyną“ (Skardžius 1997: 227–230). Jame pareikšti samprotavimai skatina į jo teiginius pažvelgti išsamiau ir kai ką plačiau apibūdinti.

Straipsnio autorius rašo, kad apie patį žodyną esantis daug skaitęs spaudoje, kalbėjęs su įvairiais žmonėmis, net su pačiais redakcijos nariais¹⁰, o pastaruoju metu savo rašomam [žodžių darybos] darbui peržiūrėjęs beveik visą žodyninę medžiagą. „Bet daugelio klausiamas vis dėlto negaliu pasakyti, kad tas žodynas jau visai kaip reikiant būtų paruoštas leisti“ (ten pat, 227). Taip teigiantis dėl kelių priežasčių.

Pirmoji kliūtis esantis didžiulis skirtumas tarp Būgos žodyninio nusistatymo ir dabartinės redakcijos nuomonės. Būga rūpinęsis visa kalbine medžiaga (tiek atskirais žodžiais, jų lytimis, tiek sakiniais, tiek retenybėmis, tiek paprastybėmis), o

⁹ Pranas Skardžius rašo, kad „[b]ent kelis kartus man yra tekę laikraščiuose skaityti, kad leidžiamasis lietuvių kalbos žodynas esąs visos tautos dalykas, visi juo turį rūpintis ir prie to leidimo prisidėti. Rūpindamasis kalbos reikalais, ir aš noriu pareikšti savo nuomonę“ (Skardžius 1997: 227).

¹⁰ Angažuota pirmiausia atrodo pati Skardžiaus straipsnio antraštė: juk nebuvo jiedu su Antanu Salio visai pašaliečiai, jeigu su redaktoriumi aptarė žodyno santvarkos dalykus. Keistai skamba ir informacija, kad apie žodyną kalbėtasi su įvairiais žmonėmis, „n e t su pačiais redakcijos nariais“ [ret. A. P.].

dabartinė redakcija per spaudą visą laiką prašė rinkti tik nepaprastesnius žodžius¹¹ (vėliau straipsnyje priduriama, kad žodyne dėl to nebus matyti tikroji tų paprastų žodžių vartoseną; ir iš senųjų raštų rinkti tik nepaprastesni žodžiai). Žodžių rinkimo tvarka nebuvo iš anksto apgalvota, rinkėjai neparengti. Įdomesnius žodžius rinkę visi, kurie netingėję, keliolika juos tiesiog kalte kalę. Neparengti rinkėjai nemokėję ir kaip reikiant žodžių užrašyti, ypač didelė esanti kirčiavimo netvarka. Pagaliau sistemingai nesutvarkius rinkimo darbo, iš vieno vietų gauta daug žodžių, o iš kitų labai mažai.

Kitas trūkumas esantis neganėtinas redakcijos darbo suplanavimas. Iš pradžių užsimota rengti daugiau praktikos reikalams pritaiktą žodyną, bet ilgainiui pasirodė, kad dėl savo didumo žodynas praktikos reikalams negalės tikti. Todėl po kiek laiko buvę apsispręsta į žodyną dėti ir tokius skolinius, kurie buvo kada raštuose ar tarmėse vartojami, išskyrus atsitiktinius barbarizmus. Toks kelias esantis teisingas: tokie žodžiai yra kultūros liudytojai, be to, reikalingi kalbos istorijai. Tik esą gaila, kad iš pradžių tie žodžiai buvę išskirti iš visumos, o dabar bus sunku juos suvaidinti, todėl žodyne turėsime tik blankų jų vartosenos vaizdą.

Trečias dalykas esanti nesutvarkyta rašyba. Redakcija vadovaujasi Švietimo ministerijos įsakyta 1922 m. Jablonskio gramatikos rašyba, bet jos priešybė labai kliudančios aiškiai nusakyti daugelį gyvosios kalbos dalykų. Šio žodyno „leidimas laikine nesutvarkyta rašyba yra didelė žala visai mūsų kalbos mokslo ir gyvenimo praktikai“ (ten pat, 229).

Straipsnio pabaigoje autorius daro išvadą, kad kol dar nėra vėlu, būtina sutvarkyti rašybą ir ją leisti žodyną. Reikia sistemingai ir planingai peržiūrėti rašytinius, ypač senesnius šaltinius, suorganizuoti ir parengti nuolatinių ir išmaningų žodžių rinkėjų iš gyvosios kalbos įvairiose Lietuvos vietose. „[Ž]odyno redakcija turi būti padidinta; žodyno tvarkymo darbas turi būti dar patobulintas ir sugriežtintas, kad jo vaisiai būtų tikrai naudingi ne tik gyvenimo praktikai, bet ir pačiam kalbos mokslui“ (ten pat, 230).

Balčikonis į šiuos Skardžiaus priekaištus spaudoje nereagavo. Jam ir redakcijai daugelis Skardžiaus iškeltų žodyno rengimo trūkumų buvo ne mažiau žinomi negu oponentui. Daug jų išaiškėjo pradėjus rašyti žodyno tekstą ir greitai redaktorius pagal išgales tam tikrus trūkumus pradėjo šalinti (pavyzdžiui, davė iš naujo perrinkti kai kuriuos senesnius šaltinius ir kt.). O dėl rašybos Balčikonis kol kas galėjo nesukti galvos: kol žodyno redakcija buvo pavaldi Švietimo ministerijai, rašant žodyno tekstą vadovautasi tik ministerijos nurodymais.

¹¹ Palyginti anksti (1933 m.) Balčikonis pradėjo skelbti, kad tinka ir žinomi žodžiai, nes „redakcijai svarbus ne pats žodis, bet duotas prie jo gyvos kalbos sakiny“ (Balčikonis 1978: 123).

ŽODYNO REIKALAI LITUANISTIKOS INSTITUTE

Žodyno redakcijos statusas pasikeitė 1939 m. Kaune įsteigus Lituanistikos institutą. Redakcija tapo naujosios mokslo įstaigos sudedamąja dalimi (Lietuvių kalbos skyriumi, kurio nariais buvo paskirti Mykolas Biržiška, Skardžius, Balčikonis ir skyriaus vadovas Salys) ir jai derėjo paklusti bendriems instituto sprendimams.

Instituto veiklos pradžioje didžiojo žodyno rengimas paskelbtas prioritetiniu instituto darbu, sutarta prašyti valdžios skirti daugiau etatų. Platesnei visuomenei nuspręsta rengti praktinį bendrinės kalbos žodyną, sutvarkyti rašybą (1939 m. viduryje sudaryta rašybos komisija) ir parengti praktinį jos vadovą, surengti kalbos faktų rinkėjų kursus (jie vyko 1939 m. gegužės ir birželio mėn.). Didėsių vidinių trikdžių toliau rengti žodyną ir greičiau išleisti I tomą lyg ir nebuvo. Juolab kad Balčikonis galėjo kliautis tuometinio Lituanistikos instituto direktoriaus Kazimiero Masiliūno¹² palankumu (dėl to žr. toliau). Trikdžiai šiuokart ėjo daugiau iš išorės. 1939 m. pavasarį Vokietijai atplėšus nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą, reikėjo rūpintis žodyno tekstą renkančios spaustuvės įrenginius perkelti į Kauną. 1940 m. spalio mėn. visam institutui teko keltis į Vilnių. Ne mažiau svarbus neigiamas veiksnys buvo 1940 m. vasarą užklupusi sovietinė Lietuvos okupacija. Balčikonio globėjas Masiliūnas iškart buvo atleistas iš Lituanistikos instituto direktoriaus pareigų (jau paskirtas Biržiška). Greitai spaudoje Skardžius pradėjo vėl kelti opius žodyno „pagerinimo“ klausimus.

Įsidėmėtina, kad praėjus vos pusantro mėnesio nuo sovietinės okupacijos pradžios, Skardžius *Lietuvos žinių* dienraštyje liepos 31 d. skelbia straipsnį, kuriame kritikuoja buvusią tautininkų valdžią dėl lituanistikos dalykų žlugdymo, lieja apmaudą dėl tada klestėjusių „vadinamųjų mokslo žonglierių, spekuliantų ar šiaip visokių vėjų gaudytojų“ (Skardžius 1999: 992). Kaip vienas iš pavyzdžių prisimenama Būgos žodyno istorija. Po Būgos mirties to žodyno medžiaga ilgai dūlėjusi palėpėje, kol pašaliniai žmonės pradėję judinti žodyno leidimo reikalą, bet Švietimo ministerija dėl to „nei cypt, nei krust. Kai jau pats universitetas visai rimtai pasiryžo to darbo imtis, ponio ministerija susivikravo, atėmė iš jo tą žodyninę medžiagą ir atidavė ją doroti vienam žmogui, netekusiam darbo Teologijos-Filosofijos fakultete. Bet to dar negana: vėliau, kai iš pašalio buvo nurodyti patys elementa-

¹² Kazimieras Masiliūnas (1902–1973), kalbininkas, visuomenės veikėjas. Įgijęs gerą išsilavinimą Lietuvoje ir užsienyje, nuo 1934 m. buvo Švietimo ministerijos departamento direktorius, generalinis sekretorius. Tapęs pirmuoju Lituanistikos instituto direktoriumi (1939–1940), visais atžvilgiais rėmė ir palaikė Balčikonį, pats buvo kilęs iš Balčikonio gimtojo krašto (Bistrampolio dvaro Ramygalos valsčiuje), taip pat buvo Balčikonio mokinys Panevėžio mokytojų seminarijoje.

riausi leksikografiniai reikalavimai, tai ne tik kad į tat nebuvo atsižvelgta, bet net po kelerių metų, jau įsikūrus Lituanistikos Institutui, K. Masiliūnas siūlė pačioje taryboje išskirti to žodyno leidimą iš kalbos skyriaus veiklos ir palikti jį absoliuti-nėje vieno žmogaus žinioje: sako, jaunieji gali tik pakenkti tam darbui savo nuo-latiniais reikalavimais ir ramybės nedavimais!“ (ten pat).

Kitas Skardžiaus duodamas pavyzdys – Lituanistikos instituto steigimo istorija, kurioje taip pat susidūrę Švietimo ministerijos ir universiteto interesai. Mokslininkų burnas esą užčiaupęs tas pats Masiliūnas ir pasirūpinęs paversti instituto įstatymą „arogantiškai smetonišku“ (ten pat, 993). Išvadoje sakoma, kad tai jau esantis praeities dalykas, ir reiškia viltis, kad mūsų jaunu mokslu ateityje bus nuoširdžiau rūpinamasi ir dirbama rūpestingiau, „kad iš to būtų ko daugiausia naudos mūsų liaudžiai“ (ten pat, 995).

Balčikonis tylėjo ir dėl šio straipsnio teiginių. Nelabai žinome, kas dėjosi Lituanistikos instituto viduje, atrodo, kad daugiausia buvo ginčijamasi dėl rašybos, o Skardžius rudenį, spalio 6 d.¹³, paskelbė dar vieną straipsnį, pavadinęs jį „Ar tai tikslu?“ (Skardžius 1999: 665–666). Prie jo pridėtas redakcijos priedas, kad tai esantis žymaus kalbininko pasisakymas ir dedamas jo atsakomybe.

Šis Skardžiaus rašinys skirtas jau vien didžiojo žodyno redakcijos kritikai. Pradžioje pakartojama, kas jau buvo jo anksčiau rašyta, apie Balčikonio paskyrimą žodyno redaktoriumi. „Naujoji redakcija, – toliau rašo autorius, – visai neprityrusi žodyniniame darbe, iš pradžios nežinojo, nuo ko pradėti: mėgino paskui tą savo nusistatymą keisti, kriteriju imti Jablonskio raštus, pradėtą darbą visaip lopė, lipdė, bet reikiamo planingumo vis dėlto neparodė, ypač renkant gyvosios kalbos ir senųjų raštų medžiagą“ (ten pat, 665)¹⁴. Kiek redakcija pasinaudojusi autoriaus *Gimtojoje kalboje* (1937 m.) pasakytais dalykais, esą pamatysime, o dabar štai esantis kitas dalykas, dėl ko reikią būtinai pasisakyti: „šio didžiojo žodyno visiškai nesutvarkyta rašyba negalima leisti“ (ten pat, 665). Jei jau buvusi švietimo vadovybė neįstengusi padaryti rašybos reformos, vis dėlto (redaktoriui) buvę nurodyta žodyną leisti tinkamesne būgine rašyba, arba, jeigu to nebuvo norima paisyti, tai turėję būti laikomasi oficialiosios Jablonskio rašybos. Bet redaktorius, su niekuo nepasitaręs, neatsiklausęs Lituanistikos instituto nuomonės, „vienai vienas savavališkai

¹³ Skardžiaus *Rinktiniuose raštuose* neteisingai nurodyta jo iš *Tarybų Lietuvos* perspausdinto straipsnio pasirodymo diena – spalio 16, turi būti spalio 6 d.

¹⁴ Skardžius nuolat stengdavosi pabrėžti Balčikonio nekompetenciją vadovauti didžiojo žodyno rengimo darbui, jo net nelaike mokslininku, o tik kalbos praktiku (plg. 1962 m. jo pareikštą nuomonę, kad Balčikonis „kalbotyros dalykais plačiau nesidomėjo“ (Skardžius 1997: 564)). Remdamasis šia suabsoliutinta grynojo kalbos mokslo ir praktikos skirtimi Skardžius mokslininku nelaike net Jono Jablonskio (dėl to žr. Piročkinas 2010).

nusprendė ir ėmė vartoti šiek tiek savotiškai perdirbtą „Urvinio žmogaus“ rašybą, kurios niekas lig šiol daugiau kaip pats J. Jablonskis prieš mirtį nėra vartojęs“ (ten pat, 666). Tos rašybos yda esanti ta, kad vienur vartojama kilminė rašyba (*kjla, svjla, kęra, spūra*), bet kitur nepaisoma gyviausio kalbos fakto – rašyti *j* po *b, p* žodžio šaknyje. „Šito dalyko aš niekaip daugiau negaliu paaiškinti, kaip tik aklu užsispyrimu ir su niekuo nesiskaitymu“ (ten pat). Taigi tas redaktoriaus žygis esantis aiškiai nevykęs ir kiek galima greičiau taisytinas. „Tam iniciatyvos tuoju turi imtis Lituanistikos Instituto kalbos skyriaus vadovybė ar, jei to neužtektų, net ir pats Švietimo komisarijatas“ (ten pat).

Lygiai po savaitės, spalio 13 d., tame pačiame *Tarybų Lietuvos* laikraštyje buvo išspausdintas atsakomasis žodyno redaktoriaus Balčikonio straipsnis, pavadintas „Koks Skardžiaus rašymų tikslas“ (Balčikonis 1978: 172–175). Pradžioje autorius teigia Skardžių priekaištaujant ne dėl baigto ir jau pasirodžiusi darbo, kaip paprastai visur daroma, bet remiantis matytais redakcijoje lapeliais, korektūromis ar kitu kuo. Iš tikrųjų, tikina Balčikonis, redakcija visada stengėsi laikytis oficialiosios rašybos. Kai vienu tarpu rodėsi, kad būsianti įvesta brūkšniuotoji rašyba¹⁵, redakcija net buvo davusi nurodymą spaustuvei laikinai sustabdyti žodyno teksto rinkimą ir tarėsi, kaip reikėtų jį keisti naująja rašyba. Kai toji rašyba buvo atmesta ir grįžta prie Jablonskio 1922 m. gramatikos rašybos, redakcija buvo pasiryžusi ir prie jos derintis, bet pamatė, kad iš to nieko neišeina. Tą rašybą pirmiausia suniekinęs Skardžius, jis pradėjęs rašybos chaosą, kuris ėjęs per jo redaguojamą *Gimtąją kalbą*, ministerijos Knygų leidimo komisiją ir kt. Kad išvengtų rašybos chaoso, redakcija nusprendė remtis 1929 m. *Visuomenės įnamių*, o ne *Urvinio žmogaus* rašyba, kaip teigia Skardžius. Ji buvusi artimiausia Jablonskio dvasiai ir savo šaknimisėjusi nuo 1901 m. gramatikos rašybos.

Toliau redaktorius atsako dėl tariamo užsispyrimo nerašyti joto po priebalsių *b, p*. „Sveiko proto žmogus pasakytų, kad žodyno reikalui toks skirtumas nėra tušti niekai [...] Bet kol nėra paskelbta nauja ir visiems verčiama rašyba, redakcija turi teisę juk pasirinkti tą rašymą, kuris lig šiol mūsų raštams buvo įprastesnis. Redakciją labiau įtikina ne Skardžiaus, o Jablonskio išrodinėjimai“ (ten pat, 173). Toliau pripažįstama, kad ir prieš pradedant rinkti tekstą, ir pradėjus spausdinti korektūras buvę užtenkamai kalbėta ir tartasi su daugeliu žmonių, taip pat ir su Skardžiumi. „Kodėl redakcija pasirenka tą, o ne kitą nuomonę, tai jos dalykas – ji atsa-

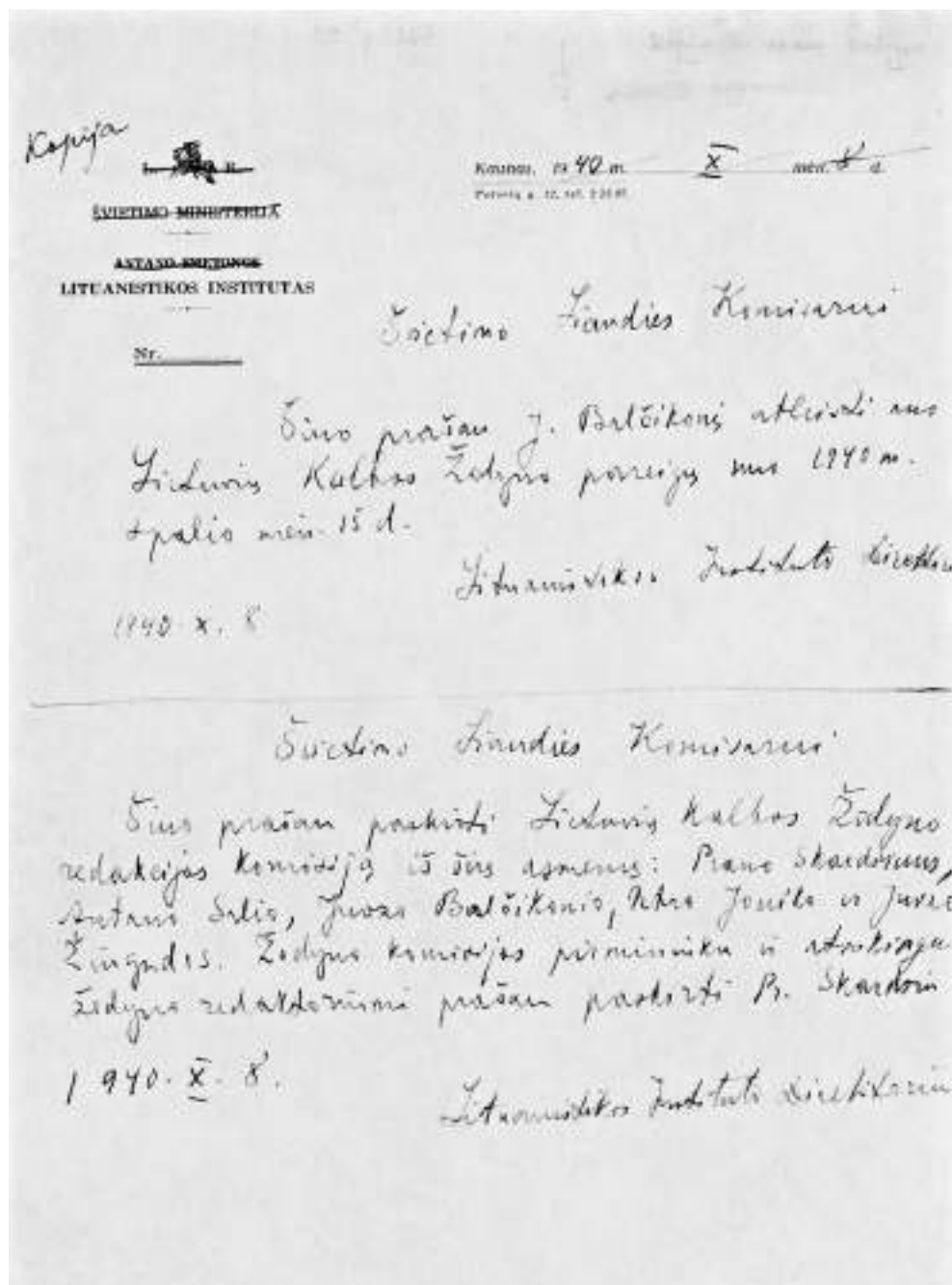
¹⁵ 1929 m. Švietimo ministerija sudarė Rašybos reformos komisiją ir ji 1933 m. išleistame *Rašybos reformos projekte* (žr. Salys 1979: 46–65) pasiūlė vartoti vadinamąją brūkšniuotąją rašybą (ilguosius balsius žymėti brūkšneliu viršum raidės, kaip latvių). Prasidėjo ilga ir karšta diskusija, ji tęsėsi kelerius metus. Visuomenei nepritarus ir dėl to atsisakius brūkšniuotosios rašybos buvo plačiai propaguojamas 1935 m. sudarytas vadinamasis kompromisinis rašybos variantas (derinami kilminės ir garsinės rašybos principai) (dėl jo žr. Salys 1979: 65–68), bet ir jis nebuvo įdiegtas į praktiką.

ko už tai ne prieš vieną žmogų, bet prieš visuomenę“ (ten pat, 174). Straipsnio pabaigoje redaktorius pasisako norintis atitaisyti dar vieną Skardžiaus rašymą, kuriuo teigiama, kad esą jam žodyno redagavimas buvęs pavestas tada, kai netekęs darbo universitete¹⁶, „tuo lyg norėdamas prikišti, jog čia kieno nors buvo padaryta ar išmaldauta malonė. Tai yra netiesa: redagavimas buvo pavestas dar tebesant man universitete. Tą dalyką gerai žino pats Skardžius, todėl nesuprantama, koks to ir kitų panašių jo rašymų tikslas“ (ten pat, 174–175).

Ilgai nelaukęs Skardžius toje pačioje *Tarybų Lietuvoje* paskelbė atsakomąjį straipsnį „Vis dėlto ne taip“ (žr. Skardžius 1999: 666–667). Pirmiausia pasisakė nenorintis veltis į didesnius ginčus, ypač dienraštinėje spaudoje, tik pastebėsiantis vieną kitą su Balčikonio atsakymu susijusį dalyką. Tarsi pasiteisindamas dėl kai kurių ankstesnių savo minčių, teigia, kad anksčiau rašęs tik medžiagą lapeliais peržiūrėjęs, o dabar jau matęs gatavai išspausdintus 16 lankų. Rašybos klausimą Balčikonis pirmiau turėjęs kelti instituto skyriaus taryboje, o ne vienas viską nuspręsti. Joto rašymas esantis ne isterijos (Balčikonio žodžiais) klausimas, o gyvosios kalbos dalykas, – daug kalbininkų tai visiškai patvirtinantys (Būga, Endzelynas, Trautmannas, Nesselmannas). „Visa bėda, kad J. Balčikonis nenori ar neįstengia matyti toliau svyruojančios J. Jablonskio rašybinės argumentacijos“ (ten pat, 667). Toliau autorius vėl pasiteisina: „Rašydamas apie žodyną, aš jokių įtariamų tikslų neturiu, kaip kad J. Balčikonis klausiamai rašo. Man svarbu, kad šio žodyno leidimas būtų ne koks labai problemiškas vieno žmogaus noro vykdymas, bet pagrįstas ir su šių dienų mokslo reikalavimais suderintas dalykas“ (ten pat). Todėl siūlo klausimą išspręsti komisijai, į kurią reikėtų kviesti Endzelyną, Otrębskį, Salį, Joniką, Žiugždą ir kt. Visus čia iškeltus dalykus autorius pasiryžęs aprašyti specialioje vietoje ir viską pagrįsti dokumentiniais įrodymais.

Atkreiptinas dėmesys, kad tuo metu, kai vyko ši diskusija, užkulisiuose buvo imtasi iniciatyvos taisyti tą „nevykusį redaktoriaus žygį“, kaip to reikalavo Skardžius *Tarybų Lietuvos* 1940 m. spalio 6 d. išėjusiame numeryje (Skardžius 1999: 666). Įsidėmėtina, kad spalio 8 d. data buvo parašyti dokumentų projektai atleisti Balčikonį iš didžiojo žodyno redaktoriaus pareigų ir atsakingu žodyno redaktoriumi paskirti Skardžių.

¹⁶ Teisybės dėlei reikia pasakyti, kad Skardžiaus teiginys apie Balčikonio atleidimą iš universiteto nebuvo visai laužtas iš piršto, tik gal jo buvo supainioti ar pamiršti kai kurie dalykai. Mat pagal 1930 m. patvirtintą Vytauto Didžiojo universiteto statutą nuo 1930 m. rugsėjo 1 d. visa universiteto vadovybė ir mokslo personalas buvo atleisti iš pareigų. Daugelis dėstytojų tuoju pat buvo paskirti į tas pačias ar panašias pareigas, tarp jų ir Balčikonis. Bet pertvarkant Teologijos-filosofijos fakultetą pagal 1931 m. rugpjūčio 14 d. statuto pakeitimus buvo atleisti Teologijos-filosofijos fakulteto 5 profesoriai ir 4 docentai, tarp jų ir Balčikonis, taigi tada, kai jis jau daugiau kaip pusmetį ėjo *Lietuvių kalbos žodyno* redaktoriaus pareigas.

1 PAV. Lituanistikos instituto direktoriaus raštų projektų švietimo liaudies komisarui faksimilės

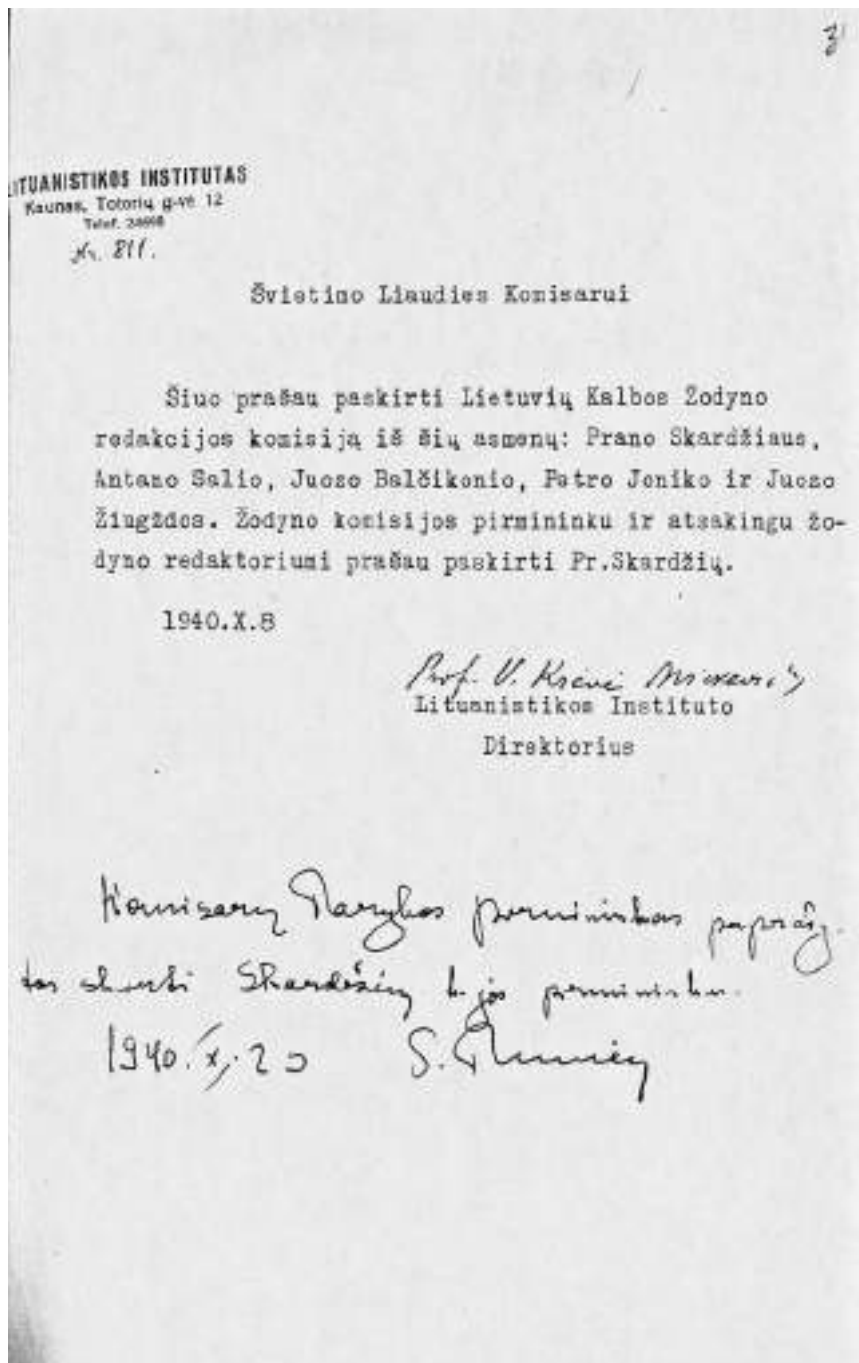
Tie raštai, adresuoti švietimo liaudies komisarui, yra išlikę Balčikonio namų archyve¹⁷ (žr. 1 pav.). Pirmasis – 1940 m. spalio 8 d. data pažymėtas rankraštinis Lituaniistikos instituto direktoriaus prašymas atleisti Balčikonį iš Lietuvių kalbos žodyno (redaktoriaus) pareigų nuo 1940 m. spalio 15 d. Tokio paties turinio raštas, be jokių rekvizitų (yra tik Lituaniistikos instituto antspaudas) ir parašo, perrašytas mašinėle, yra ir Mokslų akademijos archyve esančioje Lietuvių kalbos instituto siunčiamų raštų byloje (LMAA f. 2, ap. 1, b. 24, l. 339). Antrame rašte prašoma paskirti Lietuvių kalbos žodyno redakcijos komisiją iš Skardžiaus, Salio, Balčikonio, Joniko ir Žiugždos, o komisijos pirmininku ir atsakingu redaktoriumi skirti Skardžių. Šis raštas, perrašytas mašinėle ir jau pasirašytas instituto direktoriaus Krėvės-Mickevičiaus¹⁸, taip pat yra minėtame Mokslų akademijos archyve (ten pat, 341) (žr. 2 pav.). Šiame rašte turbūt tuometinio Lituaniistikos instituto mokslinio sekretoriaus Simo Sužiedėlio ranka parašyta rezoliucija: „Komisarų Tarybos pirmininkas paprašytas skirti Skardžių k-jos pirmininku. 1940.X.23“.

Trečiasis raštas (juodraštis) – ta pačia rašysena rašytas dokumento projektas – Liaudies švietimo komisaro Antano Venclovos 1940 m. spalio 14 d. prašymas Nr. 30197 LTSR Komisarų tarybos pirmininkui nuo tų metų spalio 15 d. atleisti iš Lituaniistikos instituto Lietuvių kalbos žodyno redaktoriaus pareigų ligtolinį redaktorių Balčikonį ir sudaromos komisijos pirmininku nuo spalio 15 d. skirti doc. Praną Skardžių (žr. 3 pav.). Šio įsakymo perrašyto teksto archyvuose neteko aptikti. Atkreiptinas dėmesys, kad rankraštiniame įsakymo tekste yra du tos pačios rašysenos priedašai: „Isak. [...] 1940 m.“ ir „Isak. [...] 1941 m.“. Gal jie rodytų, kad to paties turinio įsakymo nepasirašius 1940 m., vėl buvo mėginta tai padaryti 1941 m.?

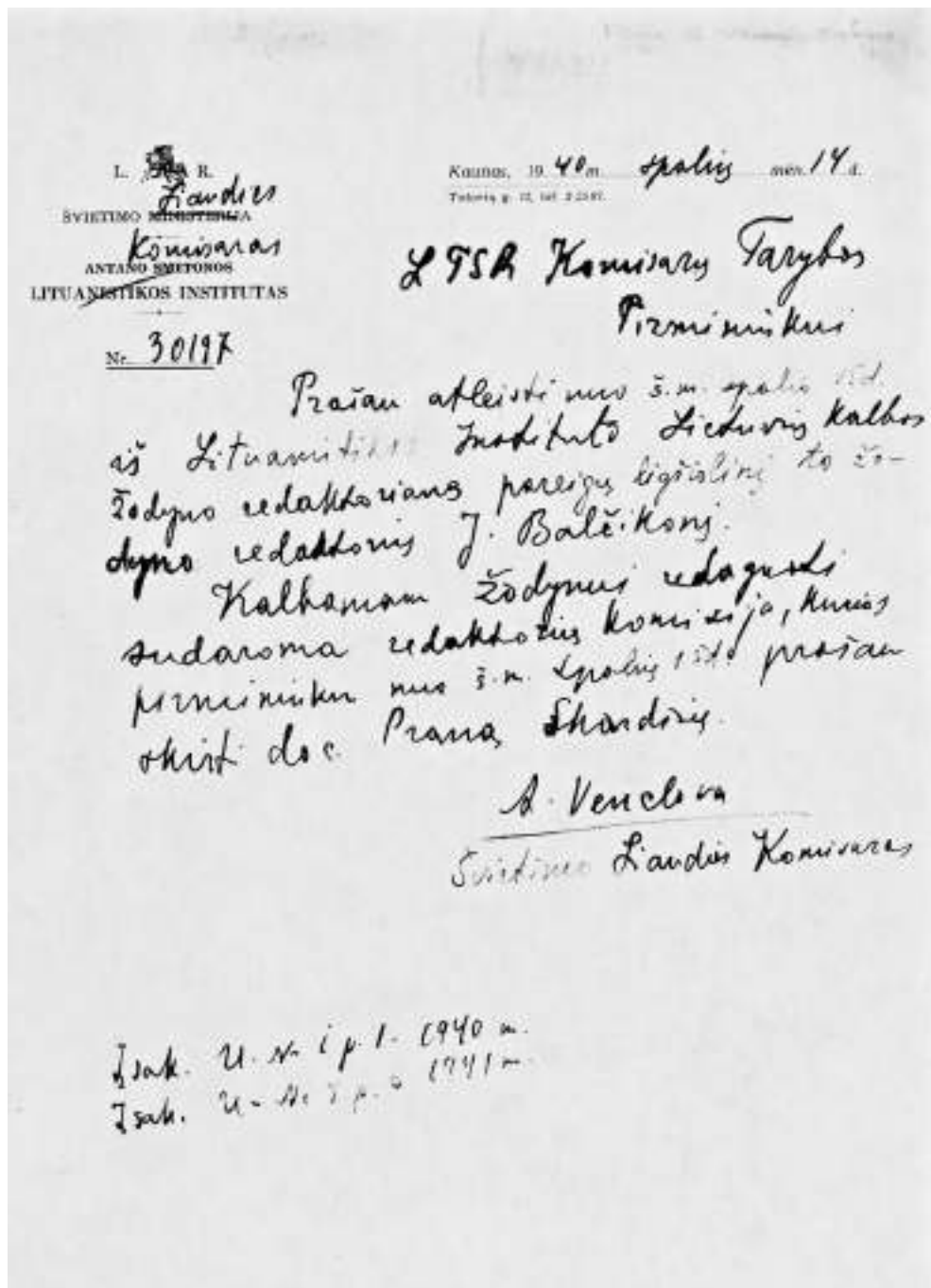
Kad tai nebuvo visai slapta rengiamas perversmas, rodo *Lietuvių kalbos žodyno redakcijos* tarnautojų prašymas švietimo liaudies komisarui (LKI RF LKŽ f. 5–17, l. 47). Jame rašoma, kad šiomis dienomis esantis atleidžiamas *Lietuvių kalbos žodyno* redaktorius Balčikonis ir žodyno redagavimas perduodamas komisijai. Senasis redaktorius visai pasitrauksiantis nuo darbo, dėl to žodyno leidimas gerokai užtruksiantis. Žodyno trečdalis jau esantis galutinai išspausdintas, taigi tektų tą dalį visai naikinti. Balčikonis esantis gerai susipažinęs su žodyno medžiaga, pamatuotai

¹⁷ Kieno ranka rašyti tie raštai (1 ir 3 pav.), šiuo kartu galima tik spėlioti. Atrodo, kad jie nepriklauso Salio, Mykolo Biržiškos, Krėvės ar Sužiedėlio plunksnai. Kol nėra atlikta įvairių tekstų grafologinė ekspertizė, sunku pasakyti, ar jie buvo rašyti Skardžiaus ar kieno kito ranka. Visa įvykių logika rodo, kad jie, nesvarbu kieno buvo rašyti, nebūtų atsiradę be Skardžiaus iniciatyvos.

¹⁸ Klausimų kelia šių ir kitų šios tematikos raštų datos, ir ypač Krėvės-Mickevičiaus parašas. Oficialiai teigiama, kad Lituaniistikos instituto direktoriaus Krėvės-Mickevičiaus dirbo nuo 1940 m. lapkričio iki 1941 m. sausio mėn. (VLE XII 484), taigi spalio mėnesį direktoriumi turėjo būti Biržiška. 1940 m. instituto tarnautojų spalio mėn. atlyginimų lape nurodyta, kad tą mėnesį Krėvei jau mokėtas instituto direktoriaus atlyginimas (LMAA f. 2, ap. 1, b. 37, l. 96).

2 PAV. Lituanistikos instituto direktoriaus Vinco Krėvės-Mickevičiaus rašto švietimo liaudies komisarui faksimilė (LMAA f. 2, ap. 1, b. 24, l. 341)

3 PAV. Švietimo liaudies komisaro Antano Venclovos vardu teikiamo projekto atleisti Juozą Balčikonį faksimilė

kritiškas (kiekvieną neaiškų atvejį tikrinęs, pramanytus faktus atidėjęs į šalį). „Atsisakęs kitų kokių pareigų, J. Balčikonis tik vien žodyno darbu gyvena“ (ten pat). Ar nors vienas komisijos narys, klausiamo rašte, įstengsiantis taip greitai susipažinti su medžiaga ir ar galėsiantis taip atsidėjęs redaguoti? Nieko neturėdami prieš komisiją, redakcijos tarnautojai prašo leisti baigti žodyno I tomą. Prašymas buvo surašytas 1940 m. spalio 15 d., pasirašytas N. Grigo, E. Horodničiūtės (Samaniūtės), A. Liberio¹⁹, E. Mikalauskaitės, J. Mikeliūno, J. Senkaus, Z. Ūselio ir K. Vosylių ir tą pačią dieną perduotas švietimo liaudies komisarui.

Gali būti, kad dėl šio redakcijos tarnautojų prašymo, o gal ir dėl kitų mums nežinomų aplinkybių tuo kartu Balčikonis nebuvo atleistas iš redaktoriaus pareigų ir toliau liko redaguoti žodyną.

ŽODYNO REDAKCIJA MOKSLŲ AKADEMIJOS SISTEMOJE IR MOKSLINĖ PAGALBINĖ KOMISIJA

Naujas šios visos istorijos etapas prasidėjo marionetinei Lietuvos vyriausybei 1941 m. sausio 16 d. nutarimu įkūrus Lietuvos mokslų akademiją. Buvo įsteigti keli akademijos skyriai; Humanitarinį skyrių sudarė pertvarkytas Lituanistikos institutas, dabar pavadintas Lietuvių kalbos institutu, taip pat Lietuvių literatūros, Lietuvos istorijos ir Etnologijos institutai. Lietuvių kalbos instituto direktoriumi buvo paskirtas Skardžius.

Pirmame savo interviu spaudai (1941 m., *Gimtoji kalba*; žr. Skardžius 1999: 995–996) naujasis direktorius papasakojo apie numatomus instituto darbus, bet apie žodyną nieko neužsiminė. Tik kiek vėliau apie jį jau kalbėjo *Gimtosios kalbos* žurnale išspausdintame straipsnyje (Skardžius 1999: 996–998). Žodyno darbas būsiantis ne tik be pertraukos tęsimas toliau, bet ir gerokai gerinamas ir intensyvinamas. „Pirmasis tomas, ligšiolinės redakcijos paruoštas, netrukus pasirodys toks, koks jis jau yra; bet tolimesni tomai jau turės būti leidžiami be tų trūkumų, kurių galėjo rasti pirmąjį tomą leidžiant. Visų pirma bus stengiamasi suorganizuoti visoje Lietuvos TSR teritorijoje tam tikrą atsakingų žodyninės medžiagos rinkėjų ir tikrintojų skaičių [...] ir apskritai kiek galint daugiau pagerinti leksikografinę žodyno santvarką“ (ten pat, 998).

Iš tikrųjų žodyno I tomas, suredaguotas pagal Balčikonio principus, buvo išspausdintas 1941 m. vėlyvą pavasarį. Bet čia jį sulaukė bolševikinė cenzūra: rado ir antisemitinių, ir buržuazinio nacionalistinio pobūdžio „klaidų“. Žinoma, kad dėl to

¹⁹ Taip priešکاریu buvo rašoma Antano Lyberio pavardė.

pas Kazį Preikšą²⁰ ėjo aiškintis instituto direktorius Skardžius. Tas „sutikęs nedaryti jokių represinių išvadų“, bet buvę pareikalauta tomą iš naujo redaguoti (Sabaliauskas 1999: 31).

Atrodo, kad kurį laiką pačiame Lietuvių kalbos institute vyravo normalios darbingos nuotaikos. Buvo sudarytos kelios instituto leidžiamų leidinių komisijos, tarp kurių į žodyno komisiją paskirti Balčikonis, Salys ir Skardžius, rašomos darbo apyskaitos ir planai Mokslų akademijos vadovybei.

Antai 1941 m. Lietuvių kalbos instituto metinėje darbo apyskaitoje (nuo 1940 m. birželio 15 d.), direktoriaus Skardžiaus pasirašytoje 1941 m. birželio 14 d., rašoma, kad „[b]uržuazinės valdžios Lietuvoje nuvertimas ir Lietuvos įstojimas į TSRS buvo didžiausias laimėjimas Lietuvos mokslui – įsteigta Lietuvos TSR Mokslų Akademija“ (LKI RF f. 6–2, l. 144). Toliau pasidžiaugiama, kad dabar *Lietuvių kalbos žodyno* redakcijoje dirba jau 11 žmonių vietoj anksčiau buvusių 8, teigiama, kad „[t]arybinės valdžios dėka įsteigtasis Lietuvių kalbos institutas bolševikišku tempu dirba lietuvių kalbos mokslo darbą, prisidedamas prie visų mūsų didžiosios socialistinės tėvynės mokslinių darbų ir laimėjimų“ (ten pat). Į apyskaitą įtrauktos visų instituto padalinių apyskaitos, tarp jų ir Balčikonio parengta žodyno redakcijos darbo apyskaita.

Vis dėlto tuo pačiu metu Lietuvių kalbos institute vyko didelė darbuotojų pareigybių pertvarka. 1941 m. birželio 16 d. instituto direktorius Skardžius pasirašė raštą Mokslų akademijos prezidiumui, kuriuo teikiama atleisti Balčikonį iš *Lietuvių kalbos žodyno* redaktoriaus pareigų ir skirti jį LKŽ redaktoriaus padėjėju (LMAA f. 1, ap. 9, b. 3579, l. 16). Remdamasis instituto direktoriaus teikimu Nr. 113–115, Mokslų akademijos prezidentas Krėvė-Mickevičius birželio 19 d. pasirašė įsakymą nuo tų metų birželio 16 d. atleisti Balčikonį iš žodyno redaktoriaus pareigų ir paskirti jį redaktoriaus padėjėju. Tuo pačiu įsakymu Jonikas atleistas iš Praktinės kalbos ir terminologijos poskyrio vadovo pareigų ir paskirtas didžiojo žodyno redaktoriumi²¹ (ten pat).

Bet viską aukštyrą kojomis apvertė prasidėjęs nacistinės Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas. Jau įsitvirtinus vokiečių valdžiai Mokslų akademijos pirmininkas Krėvė-Mickevičius liepos 26 d. pasirašė įsakymą skirti (tai yra grąžinti) Balčikonį *Lietuvių kalbos žodyno* redaktoriumi, o Joniką perkelti dirbti Praktinės kalbos ir terminologijos poskyrio sekretoriumi (LKI RF LKŽ f. 5–18, l. 71).

²⁰ Kazys Preikšas (1903–1961), sovietinis veikėjas, vienas iš komunistinės ideologijos diegėjų ir propaguotojų Lietuvoje. Kalbamų metu buvo LKP CK propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjas.

²¹ Žodyno redaktoriumi Petru Jonikui teko būti vos vieną mėnesį ir vieną savaitę. Kaip didžiojo žodyno vadovas jis spėjo išsiųsti, rodos, tik vieną raštą žodyno reikalui (plg. jo laišką žodyno talkininkui Leonui Kuodžiui: LKI RF LKŽ f. 5–18, l. 71).

Tuo lyg ir baigėsi Skardžiaus mėginimai perimti žodyno reikalus į savo žinią, bet, matyt, nebuvo pamirštas pažadas redaguoti žodyną komisijos pajėgomis ir jo tekstą nuo II tomo tvarkyti pagal vadinamosios būginės rašybos principus. Vis dėlto kurį laiką kokių susidūrimų kaip ir nebūta, juolab kad 1941 m. lapkričio 11 d. Skardžius atsistatydino iš Lietuvių kalbos instituto direktoriaus pareigų. To išėjimo priežastys nėra žinomos, nors gali būti paremtos ir noru daugiau atsidėti savo baigiamos *Lietuvių kalbos žodžių darybos* leidybos reikalams (knyga išėjo 1943 m. data).

1941 m. gruodžio 3 d. instituto direktoriaus pareigos oficialiai buvo perduotos Saliui. Atrodo, kad Salys buvo lyg ir nuosaikesnis vadovas: su Balčikoniu jis niekada nebuvo viešai konfliktavęs, nesivėlė į 1940 m. Skardžiaus ir Balčikonio diskusiją, daugiau rūpinosi savo srities darbais. Vis dėlto 1942 m. viduryje, liepos 31 d., direktorius Salys parašė raštą Mokslų akademijos pirmininkui, kuriame išdėstė nuomonę dėl tam tikros žodyno rengimo komisijos sudarymo. Rašto autorius teigė, kad dėl lėto spaustuvės darbo I tomo II leidimas²² būsiantis spausdinamas lėtai, todėl randasi proga tą leidimą pildyti ir taisyti, kad tie pakeitimai būtų taikomi ir kituose tomuose. Rašte argumentuojama tuo, kad šis didžiulis didelės svarbos darbas – didysis *Lietuvių kalbos žodynas* – „vienam vyr. redaktoriui neaprėpiamas“ (LMAA f. 1, ap. 1, b. 68, l. 75), todėl turėtų būti sudaryta tam tikra komisija. „Šios komisijos uždavinys būtų spręsti bendruosius žodyno sandaro principus, rašybos dalykus ir apskritai visus pačios redakcijos ir atskirų šios komisijos narių keliamus klausimus. [...] ši komisija nebūtų atsakomoji redakcinė, bet mokslinė pagalbinė, kurios nutarimai žodyno redakcijai yra privalomi. Vyriausiojo atsakomojo direktoriaus padėtis dėl to nieku būdu nebūtų pakeičiama“ (ten pat).

Tokia darbo grupė, pavadinta Mokslinė pagalbine komisija, instituto direktoriaus teikimu Mokslų akademijos vadovybės buvo greitai patvirtinta ir pirmame jos posėdyje, įvykusiame rugsėjo 28 d., pirmininku išrinktas Salys. Į ją dar įėjo Skardžius, Balčikonis, Jonikas ir Vilniaus universiteto profesorius Otremskis (Otrębski). Kaip teigia Antanas Lyberis, Balčikonis iš komisijos tikėjosi tikrai mokslinės pagalbos (Lyberis 2009: 272), bet kai posėdyje vėl buvo iškeltas rašybos klausimas, jis griežtai pasipriešino bet kokiai rašybos reformai. Trečiame posėdyje spalio 14 d. dėl rašybos jis pareiškė savo atskirąją nuomonę ir daugiau į tuos pasitarimus nebeeidavo.

Reikia pasakyti, kad Mokslinė pagalbinė komisija per visą savo darbo laiką, 44 posėdžius (paskutinis įvyko 1943 m. liepos 2 d.), apsvarstė nemažą svarbių žodyno sandaros klausimų. Vis dėlto struktūriniai žodyno teksto dalykai nebuvo peržiūri-

²² 1941 m. išėjus žodyno I tomui, tiražas (3000 egz.) buvo greitai išpirktas ir Lietuvių kalbos instituto vadovybė su Mokslų akademijos pritarimu nusprendė rengti to tomo II leidimą. Buvo jau tvarkomas tekstas, dalis jo pataisyta, dirbami spaustuvės darbai. Jį tikėtasi išleisti 1942 m. rudenį, bet dėl sunkių karo meto sąlygų darbas ėjo lėtai, kol galų gale buvo visai nutrauktas.

mi – buvo apsibrėžiami ar tikslinami tik daliniai atvejai. Antai I posėdyje „I tomo santvarkos santykio su tolimesniais tomais požiūriu nutarta: 1. žodžių reikšmės, kur galima, skirstomos istoriniu pagrindu; 2. hibridai žymėtini tais atvejais, kur yra lietuvių kalbos žodis su niekinamos [? – A. P.] reikšmės priesaga ar priešdėliu; 3. svetimybėmis laikomi tik tiesioginiai skoliniai, bet ne išvestinės jų lytys (su lietuviškaisiais darybiniais elementais); 4. žodyno rašybai nustatyti skiriami artimiausieji Komisijos posėdžiai (pagrindu paėmus Lietuvių Kalbos Instituto sudarytąjį projektą); 5. kryžiuokais žymėti nevartojamus skolinius ir hibridus, taip pat archaizmus; 6. kilminių žodžių aiškinimų nedėti“ (LMAA f. 1, ap. 1, b. 68, l. 85).

Nesileidžiant į šio nutarimo analizę, reikia pasakyti, kad juo iš esmės buvo patvirtintas Balčikonio nusistatytasis žodyno pobūdis bei I tomo rengimo principai ir kokių esminės pertvarkos dalykų nenumatyta. Ypač reikia pabrėžti, kad į nutarimą buvo įtrauktos kartinės žodyno sandaros nuostatos nedėti kilminių žodžio aiškinimų ir žodžių reikšmės skirstyti istoriniu pagrindu. Kai kurie kiti žodyno I tomo principai buvo įtvirtinti kituose posėdžiuose, pavyzdžiui, senųjų raštų sakinius (įskaitant Kleino) pateikti dabartine rašyba. Posėdžiuose tie dalykai buvo svarstomi daugiausia remiantis parašytu II tomo tekstu (skiltimis, korektūra), o I tomo atvejai (trūkumai, kaip rašoma protokole), iš viso 29-i, svarstyti tik viename posėdyje.

Taigi Skardžiaus pastangos žodyną „pagerinti“, „sumokslinti“ nebuvo įgyvendintos, kaip jo paties ilgus metus buvo stengtasi deklaruoti. Vokiečių okupacijos metais Grigui jis prisipažino: „Pats pamačiau, kad mano teorija žodyne sunkiai suderinama su praktika“ (Dėk žodį prie žodžio 2006: 194). Kokia buvo toji teorija, vargu ar buvo iki galo suvokęs ir pats Skardžius. Daug vėliau, 1970 m. lapkričio 27 d., Zigmui Zinkevičiui jis rašė: „Šiandien gavau LKŽ VIII tomą, kurį tik paviršutiniškai tęsėjau permesi akimis, bet ir iš to jau matau, koks didelis ir neapsakomai vertingas lietuvių kalbos lobynas: be jo nei vienas lietuvių ir, apskritai, baltų kalbų tyrinėtojas negalės apsieiti. Tai, žinoma, iš tikrųjų tėra tik lietuvių kalbos aiškinamasis žodynas, ne thesaurus lingue lituanicae, kuris su laiku turės dar būti ruošiamas tam tikrų specialistų ne tik kalbininkų (lingvistų), bet ir filologų. Su tuo žodynu bus daugiausia susijusi lietuvių kalbos istorija“ (cit. iš: Rosinas 2011: 144).

NESUTARIMŲ DĖL RAŠYBOS PADARINIAI

Balčikonui nesutikus svarstyti rašybos keitimo dalykų ir nebelankant komisijos posėdžių, Mokslų akademijos prezidiumo pavedimu Lietuvių kalbos institute buvo sudaryta rašybos komisija (iš tų pačių anos komisijos narių, išskyrus Balčikonį). Ji itin greitai, 1942 m. lapkričio 11 d., patvirtino jau anksčiau Lietuvių kalbos

instituto parengtus rašybos pagrindus. Juos apsvarstė ir patvirtino Mokslų akademijos Humanitarinių, socialinių ir ekonomikos mokslų skyriaus visuotinis susirinkimas, o paskui, lapkričio 19 d., po jais pasirašė ir pats švietimo generalinis tarėjas Pranas Germantas²³.

Nuo pat Mokslinės pagalbinės komisijos darbo pradžios prasidėjo tikras karas tarp komisijos, daugiausia Skardžiaus su Saliu, ir redaktoriaus Balčikonio²⁴. Iki tol kurį laiką buvęs tarsi šešėlyje, posėdžiuose ir kitais atvejais Skardžius vėl savo reikalavimais stengėsi imti viršų (būta ir itin aštrių susikirtimų ir apsižodžiavimų) ir mėgino priversti Balčikonį paklusti administracinėmis priemonėmis. Karo vado vairą pagal pareigas perėmė instituto direktorius Salys, ir norint įdiegti naująją rašybą į didžiojo žodyno rengimo praktiką, komisijai teko ilgai ir kantriai siekti užsibrėžto tikslo²⁵.

Nesigilinant į visos tos kovos eigą, reikia pasakyti, kad komisija, tiksliau sakant Skardžius, remiamas Salio²⁶, savo tikslus kaip ir pasiekė: naujoji rašyba buvo oficialiai patvirtinta. Tačiau nei Švietimo vadybos, nei Mokslų akademijos vadovybės lygiu nebuvo patvirtintas reikalavimas pagal ją pertvarkyti žodyno tekstą. To galėjo reikalauti tik Lietuvių kalbos instituto vadovybė.

Kelis mėnesius Lietuvių kalbos institute tvyrojo visiška sumaištis. Jau iš pat pradžių, rašybos pagrindų dar nepatvirtinus, iš žodyno bendradarbių buvo pareikalauta paisyti naujosios rašybos, bet tarnautojai nesiryžo viešai stoti prieš redaktorių. Tų nesutarimų ugnyje direktoriaus nurodymu, kol paaiškės rašybos reikalai, buvo sustabdyti spaustuvės darbai. O kai švietimo generalinis tarėjas pagaliau patvirtino rašybos pagrindus, Balčikonis lapkričio 24 d. parašė atsistatydinimo raštą.

²³ Pranas Germantas (iki 1940 m. Meškauskas) (1903–1945), visuomenės veikėjas, kalbininkas, mokslų daktaras. Baigė Lietuvos ir Leipcigo universitetus, dirbo Lietuvos saugumo departamente spaudos darbą, užėjus vokiečiams – Švietimo vadybos (ministerijos) generaliniu tarėju. Dėl pastangų apsaugoti lietuvių nuo vokiečių kėslų įtraukti jaunimą į nacistinę veiklą, kitų antinacinių veiksmų 1943 m. buvo įkalintas Štuthofo koncentracijos stovykloje ir ten mirė. Parašė, be kitų, ir nemaža su kalbos praktika susijusių darbų.

²⁴ Savo dienoraštyje 1980 m. rugsėjo 19 d. esu užsirašęs įspūdžius iš Balčikonio *Rinktinių raštų* redakcinės komisijos II tomo svarstymo posėdžio: „Svarstant [Balčikonio laiško Alfredui Senui apie žodyno redagavimą teiginius] Lyberis neprieštaravo, bet visas virė. Kai išėjom, išliejo man visą tulžį. Jis buvęs prie Balčikonio ir esąs įsitikinęs, kad Skardžius su Saliu norėję pasisavinti Balčikonio darbą, būtinai šį bei tą (konkrečiai, bent rašybą) prikišti savo ir taip būti tarp žodyno autorių. Itin didelis intrigantas buvęs Skardžius“.

²⁵ Tai vienas iš įdomesnių, bet ir tamsiausių *Lietuvių kalbos žodyno* rengimo istorijos puslapių, bet ši tema atskira, speciali, nagrinėtina kokiomis kitomis progomis.

²⁶ Komisijoje Jonikas buvo kaip ir statistas, o Janas Otremskis į rašybos ginčus nesikišo; jis daugiau stengėsi taikyti abi puses, negu kuriai vienai aiškiau pritarti. Beje, Otremskio nuomonę Balčikonis ypač vertino ir kartais ją net nekritiškai remdavosi.

Prasidėjo susirašinėjimo tarp direktoriaus Salio, redaktoriaus Balčikonio ir Mokslų akademijos bei Švietimo vadybos vadovybės maratonas. Čia, neminint abiejų pusių argumentų, būtų galima nurodyti tik atskirai pareikštą Skardžiaus nuomonę, perduotą akademijos pirmininkui 1942 m. gruodžio 7 d. rašte rašoma, kad ir patvirtinus rašybos pagrindus atsirandą žmonių²⁷, kurie norėtų dar kai ką keisti. Esą motyvuojama tuo, kad Balčikonis esantis Jablonskio testamentu vykdytojas ir todėl jam turį būti leista toliau žodyne vartoti tokią rašybą, kokią jis jame jau pradėjęs vartoti. Skardžius dėl to rašo, kad *Lietuvių kalbos žodynas* esantis ne Jablonskio, o Būgos testamentas ir Būga nesantis savo žodyne vartojęs Jablonskio rašybos. „Dabartinė rašyba, vartojama J. Balčikonio lietuvių kalbos žodyne, iš tikrųjų yra ne jablonskinė, bet balčikoninė“ (LMAA f. 1, ap. 1, b. 68, l. 106). Tačiau rašyba dar nesanti viskas. Iš Balčikonio elgesio ir kalbų esą matyti, kad jis su komisija nenorintis turėti jokio reikalo ir buvęs iš anksto prieš ją nusiteikęs. Iš tikrųjų trumpai dirbusi komisija „yra tiek daug suradus taisytinų dalykų, jog tai gali kiekvienas objektyvus žmogus pastebėti“ (ten pat, 107). Taigi, daro išvadą Skardžius, didysis *Lietuvių kalbos žodynas* „būtinai turi ir tegali būti leidžiamas tik naujai patvirtintąją rašybą“ (ten pat, 108), o visa kita tepasilieką kaip buvę. Bet jeigu nepavyksią susitarti, „tada nedelsdami to darbo ryžtingai tuojau turi imtis kiti ir jį toliau tęsti“ (ten pat). Pabaigoje Skardžius pareiškia, kad jeigu viską imtų tvarkyti ne specialistai iš pašalio, jis pats negalėtų prisidėti prie *Lietuvių kalbos žodyno* ir „tuo patim jausčiausi atsipalaidavęs nuo bet kokių ryšių su Lietuvos Mokslų Akademija“ (ten pat) (žr. 4 pav.).

Nepaisant ultimatyvaus Skardžiaus pareiškimo Balčikonis nebuvo atstatydyntas iš žodyno redaktoriaus pareigų, o atgaline data išleistas atostogų „sveikatai pataisyti“ (nuo 1942 m. gruodžio 1 d. iki 1943 m. sausio 1 d.). Ir nors vėliau buvo dedama daug pastangų konfliktą nors kiek sušvelninti, Balčikonis į redakciją negrįžo.

Ši čia pateikta apžvalga, nežinant visų arba bent svarbiausių Balčikonio argumentų, gali būti vertinama vienpusiškai ir šališkai. Tie redaktoriaus argumentai geriausiai išdėstyti karo metais paskelbtuose straipsniuose, tad apie kai kuriuos jų teiginius reikia tarti nors kelis paaiškinamuosius žodžius.

1942 m. gruodžio 31 d. *Panevėžio apygardos balse* buvo išspausdintas Balčikonio straipsnis „Lopyta rašyba“ (Balčikonis 1978: 183–187). Jame autorius rašo, kad esą svarbu žinoti, kodėl redaktorius nenorėjęs naudotis naujosios rašybos pagrindais. Primenama, kad redakcija nuo pat darbo pradžios stengusis prisiderinti prie oficialiosios rašybos, aiškinama, kodėl buvusi pasirinkta *Visuomenės įnamių* rašyba. Re-

²⁷ Kokių ir kur tai būta žmonių, nepasisekė nustatyti, bet vėliau, jau pasirodžius Balčikonio straipsniui *Panevėžio apygardos balse* (Balčikonis 1978: 183–187), spaudoje paskelbta straipsnių (buvo siunčiama ir institutui panašaus turinio laišku), kuriuose nepritariama rašybos reformai ir remiama Balčikonio pozicija (žr. Raila 1943, Kronika 1943).

1065.

Taiji remdamasis tuo, kas augščiau pasakyta, aš
 turiu pareikšti štai ką: didysis lietuvių kalbos žodynas tol-
 kiau pat pirmųjų knygų butiniai bus ir legalūs, bet lietuvi-
 ų tik naujas patvirtintąja sąjyba; redaktorius komisi-
 jai pasiūlyti; J. Bateikonas, kaip įgyvendinto žodyno dar-
 bininkas neturėtų nuo darbo pasitraukti; visi paskirtoji-
 smai arba netikėtai išsiskiriantieji turi būti laisvadieniai tar-
 pumui arba anksčiau atleidę; bet jeigu ir tai pasiro-
 dytų neįmanoma, tada nedelsdami to darbo ryštingas bus
 tai mato, kiti ir jį toliau tęsti. Priešingai atveju aš neį-
 manoma, kaip kitaip tas darbas galėtų būti daromas.
 Jeigu vis dėlto specialistai iš pašalio viso tai mato
 kitaip turėtų, tada aš nelegališkai pasidėsiu prie lito-
 vių kalbos žodyno ar kito kurio lietuvių kalbos instituto
 darbo ir tuo patim įausėianai abipalaidavęs nuo ket-
 vinių ryšių su lietuvių mokslo Akademija. Šiaip jau nuo
 tokių mokslininkų turėčiau lietuvių kalbos mokslo dar-
 bo neturintis atsisakyti.

Su pagarba

Prof. Dr. P. Skardžius

1942. XII. 7.

4 PAV. Prano Skardžiaus 1942 m. gruodžio 7 d. rašto Mokslų akademijos
 pirmininkui fragmento faksimilė (LMAA f. 1, ap. 1, b. 68, l. 108)

daktorius nenorėjęs, kad pradėtame redaguoti tome atsirastų dvi rašybos arba dėl rašybos būtų perdirbinėjimas beveik visas tomas. „Iš kitos pusės, – rašo autorius, – kol naujos rašybos nevartoja kiti mūsų raštai ir nėra žinios, ar panorės ją vartoti, ypač kai po karo susirinks visa tauta į krūvą ir pradės ramiai dirbti kultūros darbą, tai kokia prasmė šokti ją vartoti žodynui pirmam? Argi žodyno esmę sudaro rašyba?“ (ten pat, 185).

Toliau autorius parodo, kad rašybos pagrinduose sumišai vartojami kilminės ir garsinės rašybos principai: vienur teikiama rašyti iš kilmės, kitur iš garsų (*baigštus*, nes esą *baigus*, *baiginti*, nors tų žodžių dabartiniuose raštuose ir gyvoje kalboje netenka matyti ar girdėti, bet *žymus*, nors iš kilmės turėtų būti *žimus*). „Rašyba nesivaiko tolimesnių kilmių, jos paskirtis nėra mokyti etimologijos“ (ten pat). Didžiausias kriminalas pasidaręs dėl joto rašymo, nes autoriai vėl pamiršę savo išsikel-tąjį kilminį rašybos principą (rašyti *bjaurus*, *pjauti* ir *kiaulė*, *šiaudas*, kaip teisingai yra parodęs Jablonskis, „tėra dviejų rašybų mišinys“ (ten pat, 186)). „Jei „rašybos pagrindai“ nėra vykęs bandymas duoti tinkamesnę rašybą, tai kokia išeitis?“ (ten pat). Išeitis esanti kilminiu principu sudaryta Jablonskio rašyba.

Kitame straipsnyje, parašytame 1944 m. diskutuojant jau su Saliu (Balčikonis 1978: 187–188), pabrėžiama, kad redaktorius nesutikęs priimti komisijos siūlomos rašybos dėl to, kad nereikėtų redakcijai tekstą peržiūrėti, spaustuvei pertaisyti, redakcijai koreguoti ir t. t. „Juk žodynas nuo to netunka! Žodynui reikalingi žodžiai, o ne raidžių kaitaliojimai! [...] Bet komisijos užsispyrimas buvo didesnis už tuos argumentus“ (ten pat, 187). Redaktoriaus nuomone, žodyno II tomas turėjęs pa-sirodyti 1943 m. pavasarį, vėliausiai vasarą. „Buvau nuomonės, kad rašybos kaita-liojimas karo metu apskritai yra nesąmonė. Daug kur kalbėjau, kad karo metu beveik vertėtų žodyną leisti net su korektūros klaidomis; korektūros klaidas vėliau galima būtų ištaisyti, o jei žūtų lapeliai su žodžiais, tai už jokių pinigų jų nebe-atgautum. Bet mokslo įstaigos nuėjo kitu keliu“ (ten pat, 188).

APIBENDRINAMOSIOS PASTABOS

1. Straipsnyje analizuojamos 1930 m. pabaigoje atnaujinto rengti didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* redaktoriaus skyrimo aplinkybės, koreguojama ligšiolinė nuo-monė, kad vienintelis kandidatas į žodyno redaktoriaus pareigas buvęs kalbininkas Balčikonis. Naujai surastų archyvinių dokumentų duomenimis, pirmasis kandidatas buvo ką tik mokslus užsienyje baigęs kalbininkas Skardžius. Galima manyti, kad kaip tik jis inicijavo žodyno redakcijos atgaivinimo darbą, rūpinosi finansais, bendradarbiais ir kitais žodyno reikalais ir pagrįstai pretendavo būti paskirtas žodyno redaktoriumi. Priežastis, kodėl Skardžius nebuvo paskirtas į didžiojo žodyno re-

daktoriaus vietą, galėjo būti sena priešprieša tarp smetoninės valdžios bei ypač prezidento Smetonos ir Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto dekaną Krėvės-Mickevičiaus, kurio globotinis buvo Skardžius. Taigi Skardžius galėjo tapti dviejų institucijų ambicijų ar interesų auka.

2. Skardžiaus norą ir pastangas tapti didžiojo žodyno redaktoriumi rodo daugelis faktų ir vėliau įvairiais pavidalais išsprendanti nuoskauda, kad redaktoriumi buvo paskirtas Balčikonis. Santykiai su Balčikoniu darėsi vis šaltesni, kol galų gale virto atviru karu ir pasireiškė ne visada švariais veiksmais siekiant pašalinti Balčikonį iš redaktoriaus pareigų ir pačiam užimti jo vietą. Skardžiaus veiksmų motyvus galėjo lemti pirmiausia suabsoliutinta kalbos mokslo ir kalbos praktikos atskirtis. Ne laikydamas mokslininku net Jablonskio, Balčikonį jis juo labiau vadino tik paprastu kalbos praktiku, kuris esą net „kalbotyros dalykais plačiau nesidomėjo“. Skardžius į žodyno rengimą žiūrėjo kaip į išimtinai grynojo kalbos mokslo darbą ir viešai propagavo mintį pagerinti žodyno rengimą moksliniais pagrindais. Antra vertus, Skardžius buvo tikras kalbos mokslo darbo aistringas ir jo pastangos įsitraukti į labai perspektyvaus žodyno rengimo darbą gali būti aiškinamos ir perdėtomis mokslininko ambicijomis.

3. Skardžius ar ne pirmasis spaudoje 1937 m. paleido daug kritikos strėlių dėl žodyno kartotekos kokybės ir redakcijos darbo planavimo. Bet tik įsteigus Lituanistikos institutą 1939 m., savo kritiką jis jau galėjo reikšti tiesiogiai žodyno rengėjams, o susidarius sąlygoms ir mėginti perimti žodyno rengimą į savo rankas. Vienas iš pačių nešvariausių žodyno rengimo tarpsnių buvo 1940 m. vasara ir ant-rasis pusmetis, kai Skardžius, nuo okupacijos pradžios praėjus vos pusantro mėnesio, pradėjo diskusiją su redaktoriumi Balčikoniu, kurioje puolė senąją valdžią ir Balčikonį dėl žodyno. Tuo metu ne be Skardžiaus iniciatyvos buvo mėginta administraciniu būdu vietoj Balčikonio redaktoriumi paskirti Skardžių. Ne ką garbingesnę poziciją Skardžius užėmė ir 1942 m. sudarius vadinamąją Mokslinę pagalbinę komisiją, kuriai buvo keliamas uždavinys spręsti bendruosius žodyno sudarymo principus, rašybos dalykus ir kt. Skardžiaus su Salium ir Balčikonio diskusija nuo bendrųjų žodyno dalykų greitai virto ambicijų karu dėl kelių rašybos atvejų, ypač dėl *j* rašymo kelių žodžių šaknyse.

4. Skardžiaus skelbiama žodyno ir Balčikonio kritika ne visada buvo gerai apgalvota, ne visur pagrįsta tikrais faktais ir jų chronologija. Jos teiginiai kartais būdavo gana įžeidūs, neretai grįsti ne argumentais, bet emocijomis. Daug daugiau argumentuotų žodyno tikslinimo atvejų buvo suformuluota Mokslinės pagalbinės komisijos posėdžiuose. Kai kuriais iš jų buvo pasinaudota tolesniame žodyno rengimo darbe paties Balčikonio ir vėlesnių redaktorių. Būtina pabrėžti, kad nei Skardžius, nei komisija neteikė kokių kardinalių, struktūrinių žodyno pertvarkos projektų, o komisija tik įtvirtino svarbiausius Balčikonio redaguojamo žodyno suda-

rymo principus. Taigi visos Skardžiaus pastangos „pagerinti žodyną“ tebuvo retorikos lygio, ką vėliau yra pripažinęs ir pats kalbininkas. Jo įsivaizduotoji leksikografijos teorija niekur nebuvo išsamiau atskleista ar aprašyta ir liko miglota bei neaiški. Bendro pobūdžio mintys apie žodyno „istoriškumą“, „moksliškumą“ neatkleidė Skardžiaus teorijos esmės ir lieka tik spėlioti, koks būtų buvęs didysis *Lietuvių kalbos žodynas*, jeigu visiems jo rengimo darbams būtų vadovavęs ne Balčikonis, o kitas žymus to meto kalbininkas Skardžius.

LITERATŪRA

Antanaitis J. 1933: *Lietuvių kalbos žodynas*. Netrukus sulauksime pirmojo lietuvių kalbos žodyno tomo. – *Naujoji romuva* 125, 503–504.

Balčikonis Juozas 1934: Keletas atsiminimų apie Antaną Smetoną. – *Vairas* 8–9, 109–113.

Balčikonis Juozas 1978: *Rinktiniai raštai* 1, sud. Aldonas Pupkis. Vilnius: Mokslas.

CVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas.

Dėk žodį prie žodžio 2006: *Dėk žodį prie žodžio – turėsi žodyną*: Atsiminimai apie kalbininką Juozą Balčikonį, sud. Birutė Goberienė ir Aldonas Pupkis. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Kronika 1943: *Varpai*, 322.

Lyberis Antanas 2009: *Leksikografijos teorija ir praktika*, sud. Zita Šimėnaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

LE – *Lietuvių enciklopedija* 1–37. Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1953–1985.

LK – *Literatūra ir kalba* 1–22. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956–1995.

LKI RF – Lietuvių kalbos instituto Rankraščių fondas.

LMMA – Lietuvos mokslų akademijos archyvas.

NMMB RS – Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius.

Piročkinas Arnoldas 2010: Dėl kurių ne kurių samprotavimų apie Jono Jablonskio kalbinę veiklą. – *Mokslo Lietuva*, spalio 7 d.

Pupkis Aldonas 2010: *Lietuvių kalbos normintojai ir puoselėtojai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

Raila Bronys 1943: Ir vėl nauja rašyba. – *Tėviškė*, sausio 8 d.

Rosinas Albertas 2001: *Pranas Skardžius*: Gyvenimas ir darbai. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Sabaliauskas Algirdas 1999: Lietuvių kalbotyra ir kalbininkai 1940–1945 metais. – *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1940–1945*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Salys Antanas 1944: Paaiškinimas Lietuvių kalbos žodyno reikalu. – *Ateitis*, balandžio 11 d.

Salys Antanas 1979: *Raštai 1*: Bendrinė kalba, red. Petras Jonikas. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.

Salys Antanas 1985: *Raštai 3*: Įvairūs straipsniai, red. Petras Jonikas. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.

Skardžius Pranas 1943: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Skardžius Pranas 1997: *Rinktiniai raštai 2*: Bendrinės kalbos dalykai, sud. Albertas Rosinas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Skardžius Pranas 1999: *Rinktiniai raštai 5*: Akcentologija. Bendrinės kalbos kultūra. Publicistika, sud. Albertas Rosinas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Ulvydas Kazys 1987: J. Balčikonio mokslinė, literatūrinė ir pedagoginė veikla. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 26, 4–12.

Vaižgantas 1998: *Laiškai Klimams*, par. Petras Klimas jn. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Valys Ant. 1930: Dėl lietuvių kalbos žodyno. – *Lietuvos žinios*, lapkričio 27 d.

Vitkauskas Vytautas 1986: Juozas Balčikonis (100-ąsias gimimo metines minint). – *Ženklas ir prasmė*. Vilnius: Mokslo.

VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija* 1–22. Vilnius: MELC, 2001–2012.

Pranas Skardžius and the grand *Dictionary of the Lithuanian Language*

SUMMARY

The article addresses the relationship of the well-known Lithuanian linguist Pranas Skardžius with the compilation of the grand *Dictionary of the Lithuanian Language* and the discussions with its editor Juozas Balčikonis. It corrects the idea expressed in the history of Lithuanian linguistics to this day that in 1930, when the work of compilation of the dictionary of Kazimieras Būga was resumed, Balčikonis was the only candidate for the editor's position. The data from the new archival documents show that a young linguist Pranas Skardžius, who had just

made his return from the studies in Germany, was the first candidate. New sources lead to a conclusion that it was most likely him who initiated the revival of the dictionary's compilation and took care of the staff and finances. His non-appointment as the editor could have been determined by the conflict of interests and ambitions of the government of that time and the dean of the faculty of Vytautas Magnus University Vincas Krėvė-Mickevičius.

Even if he was not elected the editor of the dictionary, Skardžius always showed his interest in the work of compilation of the dictionary and contributed to the determination of the type of the dictionary and the principles of its compilation along with Salys, even though the opinions of the editor and the young linguists did not always coincide. Whenever possible, he did not hesitate to criticise Balčikonis in the press and often brought up the editor's incompetence in directing the work of such significance. His continuous requests focused on the improvement of the compilation of the dictionary on scientific grounds and its publishing only after making the necessary spelling corrections. Such requests gradually evolved into a one-sided requirement to introduce the spelling promoted by him and turned into an ill-favoured war of personal whims and ambitions. This war witnessed Skardžius' attempts to remove Balčikonis from the office of the editor of the grand dictionary by administrative means and to take up his position.

Įteikta 2012 m. gegužės 18 d.

ALDONAS PUPKIS

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, Vilnius LT-10308, Lietuva

aldonas.pupkis@gmail.com